

Van wie is de samenleving?

*Verslag van het Christelijk-Sociaal Congres,
29 & 30 augustus 2012 te Doorn*

redactie:

Wim Eikelboom

Hans Groen

De congrescommissie 2012 was als volgt samengesteld:

Jaap Smit, voorzitter, *CNV*

Jan-Willem van den Braak, *VNO-NCW*

Cor van Beuningen, *Socires*

Peter de Boer, *CDA Gelderland*

Jacobine Geel, *Programmamaker / presentator*

Jos van Gennip, *Socires*

Piet Hazenbosch, *CNV*

Annemarie Hinten, *UvT*

Abeltje Hoogenkamp, *Protestantse Kerk Amsterdam*

Harry van der Molen, *CSJC*

Wim Eikelboom, *secretaris*

© 2012 Stichting Christelijk-Sociaal Congres

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaargemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotocopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslag, typografie, zetwerk: Hans Groen, Amsterdam

Gezet uit de Garamond (tekst) en de Fresco Sans (koppen)

Beeld voorplat: higy@photoxpress

Fotografie: Hans Lebbe

Druk: Ridderprint, Ridderkerk

Op weg naar 2016. Van wie is de samenleving?

In 2016 is het 125 jaar geleden dat het eerste Christelijk-Sociaal Congres in Amsterdam werd gehouden. In 2016 wordt ook het jubileum gevierd van de eerste sociale encycliciek *Rerum Novarum*. Onze Stichting Christelijk-Sociaal Congres bestaat dan 25 jaar.

De komende jaren zullen bepalend zijn of het christelijk-sociaal denken ook daadwerkelijk een impact houdt op onze samenleving en de kwaliteit van leven van mensen. Als wij nu de urgentie niet begrijpen dat wij voor beslissende momenten komen te staan missen wij mogelijk definitief te aansluiting met de 21^e eeuw.

Levensbeschouwelijke organisaties—en zeker ook die met een christelijke achtergrond—verliezen in hoog tempo hun relevantie voor politiek, economie en samenleving. Terwijl onze beweging juist ontstaan is om van betekenis te zijn voor de kwaliteit van leven voor iedereen in de samenleving en de zwaksten in het bijzonder.

Wij hebben gekozen voor een traject CSC 2016 dat moet resulteren in een feestcongres waarop wij vieren dat wij als christelijk-sociaal middenveld een boodschap hebben aan politiek, economie en samenleving. Een boodschap die gaat over de kwaliteit van leven van gewone mensen. Mensen op zoek naar perspectief en vooruitgang. Op zoek naar warmte en geborgenheid. Op zoek naar kracht en toerusting om standvastig te kunnen zijn in een nieuwe tijd en een nieuwe wereld met ongekende uitdagingen.

Als wij in 2016 een sprankelend congres willen houden om onze fierheid en overtuigingskracht uit te stralen zal er in de komende vijf jaar wel wat moeten gebeuren.

De Stichting Christelijk-Sociaal Congres wil graag het debat aanjagen om de levenskracht van het christelijk-sociaal middenveld ter herwinnen. Maar meer dan dat kunnen wij niet doen. Het nieuwe elan zal uit de organisaties zelf moeten komen. Van de leiding tot en met de werkvloer.

Het idee van het CSC bestuur is dat de komende jaren gericht wordt toegewerkt naar het jubileumcongres. Wij zullen in nauw overleg met het christelijk-sociaal middenveld elk jaar thema's aanreiken als inhoudelijke opmaat naar het 'vierde christelijk sociaal congres'.

Wij geloven met overtuiging dat het mogelijk is om onze presentie ook in de

toekomst te waarborgen. Het christelijk-sociaal middenveld kan het verschil maken.

Dan is het echter wel nodig dat mensen betrokken zijn en kunnen zijn bij hun organisaties. De vervreemding en de verweesdheid voorbij. Een centrale vraag daarbij is de vraag van wie de samenleving eigenlijk. Het gaat daarbij om inzet van de persoon en structuren die 'eigenaarschap' mogelijk maken.

Op weg naar CSC 2016 stelden wij dan ook op het Congres 2012 de vraag 'Van wie is de samenleving?' centraal.

In deze Congresbundel vindt u de inhoud van het Congres 2012 terug.

Wim Eikelboom, secretaris CSC

Inhoud

Woord vooraf	iii
<i>Herman Kaiser</i>	
Openingstoespraak	1
<i>Pieter Jan Dijkman & Jan Prij</i>	
Het ontbreekt de politieke elite aan ‘liefde voor het volk’	5
Adriaan Borstprijs 2012 voor Ernst Hirsch Ballin	15
<i>Mgr.dr. G.J.N. de Korte, bisschop van Groningen-Leeuwarden</i>	
Dagopening	23
<i>.Frank van den Heuvel</i>	
Heimwee naar Dichtbij ... oftewel de lessen van de Titanic	27
<i>Liesbeth Spies</i>	
“Van wie is de samenleving”?	31
<i>Hans Groen</i>	
Interview met Annet Bertram en Arjen Lock	35
Deelnemers	39

Dagvoorzitter Jacobine Geel

Herman Kaiser

Vorig jaar heb ik u de vraag voorgelegd wat voor jubileumcongres wij in 2016 willen vieren bij de herdenking van het eerste congres en de sociale encycliciek *Rerum Novarum* in 1891. In een aantal gesprekken met delen van onze achterban in mij gebleken dat er een enorme wilskracht en bezieling is om de christelijk sociale beweging een factor van betekenis te laten blijven in de 21^e eeuw. Een nieuw congres in Amsterdam 125 jaar na dato is een mooi punt op de horizon om op te focussen.

Het congressthema voor dit jaar luidt: “Van wie is de samenleving?” Vrijwel zonder uitzondering kreeg ik voor deze keuze van de congrescommissie, onder leiding van Jaap Smit, waarderende woorden te horen. Wij hebben met ons thema kennelijk in de roos geschoten. Ik hoop dat de hooggespannen verwachtingen tijdens dit tweedaags congres worden waargemaakt.

Vorige week stond ik in Arnhem op een receptie met Jan Jacob van Dijk. Wij waren in gesprek over ons congres vandaag. Wij verheugden ons daarop en konden ons enthousiasme nauwelijks verbergen. Een van de aanwezige receptiegangers werd nieuwsgierig over waar wij het over hadden. Wij vertelden over onze organisatie en ook over het congressthema. De reactie van onze gesprekspartner heeft mij stof tot nadenken gegeven. Zij snapte dat wij ons zorgen maken, want “de samenleving is steeds minder van jullie... Mensen willen niet meer voortdurend bekeerd worden”.

Zo had ik eigenlijk nog niet tegen het eigenaarschap van de samenleving aangekeken.

De vooronderstelling van de opmerking van ‘dat mensen steeds minder bekeerd willen worden’ is echter dat de samenleving voor christenen alleen interessant is vanuit kerk en geloof en het daaraan gelieerde christelijk maatschappelijk middenveld.

De marginalisering van de rol van kerk en geloof is daarbij vooral jammer voor ons christenen zelf. De rest van de samenleving zal het niet deren.

Met een schok realiseerde ik mij dat ik bepaalde uitgangspunten als vanzelfsprekend aanneem die voor anderen helemaal niet gelden.

Voor mij is het volstrekt duidelijk dat de christelijk sociale beweging nooit een beweging is geweest van christenen voor christenen, maar een beweging van christenen voor iedereen en voor de gehele samenleving.

Het is aan ons om dat steeds weer, waar en wanneer nodig, duidelijk te maken.

De christelijk sociale leer is de interface tussen het geloof enerzijds en de sociaal-economische orde anderzijds. Zij is de vertaling van het gebod van de naastenliefde naar christelijk humane waarden. Vanuit die waarden treden christenen in dialoog met ook niet-christenen om een humane synthese te ontdekken in dienst van de menselijke waardigheid en het *bonum commune*.

Met andere woorden: wij willen de menselijke waardigheid en sociale gerechtigheid dienen, maar wij willen er niet alleen voor staan. Die pretentie hebben wij nooit gehad. Misschien heeft het beeld van Nederland als een verzuilde samenleving bijgedragen aan het idee dat christenen vooral leefden in hun eigen werkelijkheid binnen hun eigen kring. Er is een beeld ontstaan dat de zuilen exclusief voor de eigen doelgroep waren. Tot op zekere hoogte klopt dat beeld ook. Maar de leiders die optraden namens die zuilen stonden onderling in nauw contact. Er was een breed gedragen besef dat in een klein en dichtbevolkt land iedereen op elkaar is aangewezen. Het vinden van draagvlak en consensus heeft al eeuwenlang de democratische cultuur van het land bepaald. In Nederland is altijd het besef aanwezig geweest: de samenleving is van ons allemaal. Gedragen door minderheden die onderling steeds op zoek moesten naar consensus en synthese. De voorlieden van die verschillende minderheden deelden met elkaar het eigenaarschap van de samenleving. Klassenstrijd en revolutionaire opstanden hebben hier nooit voet aan de grond gekregen. Brede politieke volkspartijen, vakbonden, werkgeversorganisaties, omroepen enzovoorts vormden samen een stabiele basis in goede en slechte tijden. Er waren steeds voldoende correctiemechanismen om voor een politieke en sociaal-economische balans te zorgen.

Nu de vertrouwende vertegenwoordigende instituties onder druk zijn komen te staan vallen de traditionele middelpunt zoekende krachten weg. Er treden middelpuntvliedende krachten in werking waarbij het gemeenschappelijk eigenaarschap van de samenleving steeds minder wordt ervaren. Het sturingsprincipe in politiek en economie is niet langer meer gebaseerd op het *bonum commune*, maar op de eigen bonus. De eerste vraag die telt is “What is in it for me?”

Ik kom terug op het receptiegesprek in Arnhem. Wat mij prikkelt is de gedachte dat ook de christelijk sociale beweging het eigenaarschap van de samenleving benadert vanuit de “What is in it for me?”-vraag. Er leeft kennelijk het idee dat ook geëngageerde christenen de samenleving benaderen vanuit een utilitair waardensysteem en niet vanuit het *bonum commune*.

Ik stel de vraag maar eens heel scherp: “Is het christelijk maatschappelijk middenveld een bonum- of een bonusclub?”

Het correcte antwoord is natuurlijk duidelijk, maar dan is de vraag intrigerend of er misschien een aanleiding is dat anderen denken dat onze bonus op is en daarmee een stuk eigenaarschap van de samenleving verloren is gegaan. Hebben onze organisaties hier aanleiding toe gegeven of hoe kan zo’n beeld ontstaan?

Een volgende vraag is: als in onze samenleving jarenlang een minderheden-verbond van mede-eigenaren is geweest, wat doe je dan als er niemand meer mede-eigenaar met jou wil zijn?

De verzuilde samenleving van de jaren vijftig bestaat niet meer. Daar moeten wij vooral ook geen heimwee naar krijgen. Verticale schotten passen niet meer in deze tijd van horizontale structuren. Maar die verzuilde samenleving bestond niet alleen maar uit verticale structuren. Zij was in zekere zin ook een netwerksamenleving. Op het niveau van de sturende elites waren er weldegelijk horizontale verbindingen. Het lijkt erop dat wij met het opruimen van het zuilenstelsel zo grondig te werk zijn gegaan dat ook de oude horizontale verbindingen zijn opgeruimd.

Ik denk dat het voor het eigenaarschap van de samenleving vooral van belang is om nieuwe horizontale verbindingen te vinden met nieuwe of oude mede-eigenaren. In de moderne netwerksamenleving volstaat het niet om die verbindingen alleen aan de top te leggen. Zij zullen vooral aan de basis, op de werkvloer gelegd moeten worden. Dichtbij mensen die het echte werk moeten doen. Dicht bij mensen waar het werk uiteindelijk voor gedaan wordt.

De bekende CDU-veteraan en kritische luis-in-de-pels Heiner Geissler liet dit voorjaar opnieuw van zich horen met een prikkelend boek. In *Sapere aude* (Durf te denken) houdt hij een pleidooi voor een nieuwe verlichting waarin wij afrekenen met allerlei vormen van absolutisme. Hij noemt onder andere het economisch absolutisme dat voorkomt uit de spelonken van het 19^e eeuws vroegkapitalisme dat voor een nieuwe sociale kwestie zorgt. Door allerlei vormen van Basta-politiek en het gevoel dat zij niet meer gaan over hun eigen lot en hun eigen leven, beginnen mensen weerstand te ontwikkelen. De term *Wutbürger* is een normaal woord geworden in de krant.

Er hangt iets in de lucht van een intens verlangen om weer eigenaar te worden van de eigen leefwereld. Als dat inderdaad waar is, dan zou dat een geweldige kans bieden aan de christelijk-sociale beweging. Wij zijn immers op zoek naar mede-eigenaren. Uit onze

geboortepapieren valt op te maken dat wij gevoel hebben gehad voor de sociale kwestie van de industriële samenleving. Daaruit is een brede emancipatiebeweging voortgekomen. Door gevoel te ontwikkelen voor de sociale kwestie van het begin van de 21^e eeuw kan onze beweging opnieuw de voorhoede vormen van een emancipatiebeweging ten dienste van mensenrechten en het *bonum commune*.

Ik hoop dat dit congres daaraan een bijdrage kan leveren.

In gesprek met Gabriël van den Brink

Pieter Jan Dijkman & Jan Prij

Het hogere is niet verdwenen uit de samenleving, het heeft alleen een andere gestalte aangenomen, zegt Gabriël van den Brink. Persoonlijke levensverhalen en de daarin belichaamde en in de praktijk gebrachte idealen van mensen hebben, anders dan vaak wordt beweerd, nog steeds een belangrijke publieke betekenis. 'Het probleem van de politieke elite is dat ze vanuit een algemene bestuurlijke logica redeneert. Er zou al heel wat gewonnen zijn als politici zouden zien wat er in de samenleving aan goeds en schoons gebeurt.' Via een nieuwe taal zal de niet cynische en idealistische onderstroom in de samenleving serieus genomen moeten worden.

'Deze verkiezingsuitslag is nog erger dan voorzien. Het is een dramatisch moment voor de christendemocratie, misschien is het einde gewoon wel in zicht. Dan is het niet afgelopen met het christendom, met religie of met een bepaald soort engagement, maar wel met een specifieke politiek die zo'n anderhalve eeuw goed heeft gewerkt.' Gabriël van den Brink, hoogleraar aan Tilburg University en lector aan de Politieacademie, is somber over de christendemocratie. Maar niet over de samenleving. Ondanks het cynisme van politici en bestuurders, die Dijkman is hoofdredacteur en Prij is oud-redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen*. De Stichting CSC bedankt de redactie van CDV en Uitgeverij Boom voor toestemming tot overnemen van dit interview. Het verscheen oorspronkelijk in *Christen Democratische Verkenningen*, Herfst 2012. Gabriël van den Brink heeft laten weten dat zijn bijdrage tijdens het Congres en het interview in CDV inhoudelijk sterk overkomen. Hij adviseerde dan ook het interview in deze verslagbundel op te nemen.

volgens Van den Brink voornamelijk in termen van eigenbelang, markt en macht kunnen denken, bloeit de toewijding aan het hogere in de samenleving.

In de omvangrijke studie *De Lage Landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, die hij samen met een team van wetenschappers verrichtte, maakt hij duidelijk dat het hogere allerminst is verdwenen. Er zijn tal van nieuwe heilige kwesties waar we ons druk om maken. Niet meer via de sacrale toewijding aan God, zoals die in klassieke vormen van geloof en kerk-zijn gestalte krijgen, maar via sociale en vitale waarden. In de seculiere roeping die de vakman ervaart, de roep om respect op de werkvloer, de inzet voor dierenrechten en het behoud van de natuur, het belang dat aan authenticiteit, gezondheid en het gezin wordt gehecht, of in de verontwaardiging over de schending van het lichaam en seksueel misbruik. Via de volmondige erkenning van dit eigentijds idealisme in de samenleving zou de christendemocratie van de nood waarin ze zelf verkeert een deugd kunnen maken. Maar er zijn volgens Van den Brink nog te weinig bewegingen in die richting waarneembaar. ‘De bestuurlijke reflex is dominant en van liefde voor het volk is weinig te bespeuren.’ De zegeningen van de moderniteit worden nog altijd met argusogen bezien. Kan het tij nog worden gekeerd, of is het te laat?

De Lage Landen en het hogere

Kunt u iets zeggen over uw motivatie om aan het onderzoek De Lage Landen en het hogere te beginnen?

‘*De Lage Landen en het hogere* ligt in het verlengde van mijn fascinatie voor tijd en de boeken die ik over het moderniseringsproces heb geschreven. Volgens gangbare analyses gaan modernisering en religie niet goed samen. Ik heb mij altijd tegen die visie verzet. Sterker nog: net als de Italiaanse filosoof Vattimo vat ik secularisatie niet als het einde maar als de voltooiing van het christendom op. Een kernpunt van het christendom is de incarnatie, het gegeven dat het heil niet hoog in de hemel is, maar een aardse en lichamelijke vorm heeft aangenomen. Dat punt is nog steeds heel relevant.’

‘De grote lijnen van *De Lage Landen en het hogere* hangen samen met de huidige nood en de behoefte aan een nieuwe politiek. In plaats van markt en macht, zou publieke moraal, persoonlijke betrokkenheid en “liefde voor het volk” de leidraad moeten zijn. Alleen zo kan recht gedaan worden aan de idealistische onderstroom die in de samenleving leeft. Als een relationeel mensbeeld echt het verschil uitmaakt tussen christendemocraten enerzijds en liberalen of socialisten anderzijds, dan zou men daaruit duidelijker conclusies moeten trekken.’

In de definitie van het hogere staat de toevoeging dat het ‘onbaatzuchtig handelen’ dient te stimuleren. Maar de verbinding met het hogere, met God, volk en vaderland om het even zo te zeggen, kan toch ook andere en zelfzuchtige vormen aannemen?

‘In de onderzoeksgroep hebben we hier discussie over gehad. Niet iedereen was met deze

toevoeging van het onbaatzuchtig handelen even gelukkig. Maar de reden dat ik die erin gehouden heb, heeft precies te maken met de christelijke boodschap en de impact daarvan op het Westen. In Azië kun je verlicht worden door je van de wereld af te wenden. Je hoeft niet te handelen *in* de wereld. Jouw verlichting voltrekt zich in je individuele bestaan. Desnoods in totaal isolement op een berghelling, waarbij je vijf jaar lang met niemand spreekt. In het christendom heeft een andere interpretatie de overhand gekregen: allemaal mooi, die idealen, dat zoeken naar heil en verlichting, maar wat doe je ermee in de realiteit?

Maakt u de samenleving daarmee niet te heilig? Anders geformuleerd: wordt secularisatie nu niet een blessing in disguise? Het heil is overal te vinden, als je maar goed kijkt: is dat uiteindelijk niet een te rooskleurige voorstelling van zaken?

‘Met die term “onbaatzuchtig handelen” ontken ik uiteraard niet dat mensen zich ook door eigenbelangen laten leiden. Bovendien besef ik dat verbinding zoeken met het hogere soms kwalijke kanten bezit. Ik verheerlijk dat niet. Heilige waarden zijn vanouds ambivalent en niet alleen positief. Maar we moeten niet alleen maar het slechte in de samenleving willen zien. Ik heb echt genoeg van het cynisme dat ons politieke denken bepaalt; daar moeten we mee afrekenen. Hoe krijgen idealen praktisch vorm in het handelen in het publieke domein en in het samen-leven? Dat is nog altijd de toetssteen in het Westen. *Practice what you preach* is daarbij het leidende motto.’

Is de definitie van het hogere niet wat te ruim? Er worden nogal wat ongelijksoortige engagementen, zoals dat van de priester, de actievoerder, de minnaar op één noemer gebracht.

‘Ja, dat klopt wel. Maar daar zijn goede politieke redenen voor. Vanuit democratisch oogpunt wil ik zo veel mogelijk recht doen aan de verschillende engagementen van mensen. Ik wil niet dat mensen die hartstochtelijk voor dierenrechten pleiten, worden uitgespeeld tegen degenen die een traditioneel godsdienstige opvatting van het heilige voorstaan. Niet alleen omdat ik “de boel bij elkaar wil houden”, maar ook omdat ik de democratische opgave heel serieus neem. In de democratie moet je de strijd over datgene wat iemand het dierbaarst is zodanig kanaliseren dat de verschillende definities van het heilige naast elkaar kunnen bestaan.’

‘In ons onderzoek constateren we ook—met de nodige slagen om de arm—dat opvattingen over wat heilig is aan het verschuiven zijn. Vitale waarden zijn steeds belangrijker geworden. In die zin kunnen we de incarnatie, de lijfwording, tegenwoordig haast letterlijk nemen. Het heeft iets provocatiefs om incarnatie zo te verbinden met het lichamelijke, omdat het tegen het zelf-verstaan van de christelijke traditie ingaat: die maakte het lichaam graag ondergeschikt aan de geest. Onze menselijke natuur zou zelfs tegenover geestelijke beginselen staan. Maar inzichten uit de moderne biologie laten zien dat er geen vijandschap hoeft te zijn tussen onze natuur, zoals we die uit de natuurwetenschappen begrijpen, en de boodschap van het evangelie. Wat Frans de Waal “empathie” noemt, ligt in het verlengde

van wat in het evangelie “naasteliefde” heet. Maar dat vermogen tot empathie, naasteliefde, moet wel worden gecultiveerd. Ik denk dat veel mensen in Nederland dat niet meer herkennen. Dat was een van de problemen waar we in onze studie tegenaan zijn gelopen. Mensen zeggen dat ze geen idealen meer hebben, maar op het niet-verbale niveau worden ze op allerlei wijzen in praktijk gebracht.’

Ongeloofwaardige politiek

Het leven is, zegt Van den Brink, sterker dan de leer, ook als die leer op een kritische en cynische manier van denken berust. De meesters van de achterdocht meenden dat ‘hogere’ waarden slechts povere vermommingen zijn van de menselijke zwakheid, instinctieve driften en economische belangen. Die zienswijze heeft in de maatschappelijke bovenlaag vele aanhangers. Volgens de elite is het volk dom, wrokkig en uit op eigenbelang. Bestuurders en politici denken dat de Nederlander zich als een calculerend wezen gedraagt. Maar juist daarmee vervreemden zij zich van de leefwereld van mensen, waarin niet markt en macht op de eerste plaats staan, maar waarden die te maken hebben met gezin en gezondheid, uitdagend werk en authenticiteit.

U lijkt een scheiding te creëren tussen het systeemdenken van de elite en het deugdelijke leven van het gewone volk. Maar blijven goed en kwaad dan toch niet op een te gemakkelijke wijze tegenover elkaar staan, bijna zoals klassieke populistten het deugdzaame volk tegenover een zelfzuchtige elite plaatsen?

‘Veel mensen voelen zich onbegrepen en in de steek gelaten door de elite. Daarin hebben ze in wezen gelijk. Fortuyn benoemde dat met zijn notie van “de verweesde samenleving” als eerste. Die verweesdheid is de bittere vrucht van de jaren zestig en het hogere opleidingsniveau. Hoogopgeleide burgers hebben succes en kunnen doorgaans goed voor zichzelf zorgen. Degenen die het niet kunnen bijbenen, hebben pech gehad. Het heersende mensbeeld is daarmee sterk liberaal geworden.’

‘Dat betekent ook dat mensen als losse individuen worden beschouwd en dat hun relaties op de tweede plaats staan. Maar mensen zijn niet zo liberaal als de elite gelooft. Zo blijkt uit allerlei onderzoeken dat Nederlanders niet in alle sectoren een vorm van marktwerking willen. En als het erop aankomt zetten ze niet de euro, maar het gezin op de eerste plaats. Mensen veranderen als ze kinderen krijgen, gaan anders tegen de wereld aan kijken. Als je de concrete zorg voor kinderen draagt, dan koop je niets voor een abstracte ideologie die een heilzame werking van “de” markt verwacht. Laten we ons bezinnen op de vraag hoe marktwerking concreet in verschillende domeinen en sectoren uitwerkt. Voor mensen zonder gezin is hun gezondheid het belangrijkste. Het gezin en de gezondheid zijn beide zaken die dicht op de huid zitten en die lichamelijk zijn. We zien dat het lichaam wordt gesacraliseerd. De onaantastbaarheid van het lichaam is op een onverwacht snelle manier doorgedrongen in de samenleving.’

‘Veel bestuurders en politici, ook binnen het CDA, hebben moeite met deze transforma-

tie van het heilige. Maar excusez-moi, nu de oude woorden hun betekenis verliezen, is het zaak om het commitment van burgers op een nieuwe manier te verwoorden. Lippendienst alleen is niet genoeg. Als ik CDA'ers hoor praten over het belang van beroepseer voor de politiemans en de verpleegster vind ik dat weinig geloofwaardig. In onze pogingen om via de Stichting Beroepseer de positie van de vakman centraal te stellen, lopen wij juist aan tegen gevestigde partijen als CDA en PvdA. Zij hebben de afgelopen decennia de belangen van bestuurders verdedigd. Alleen de SP heeft van meet af aan—deels om opportunistische redenen, ik ben niet naïef—duidelijk positie gekozen.'

Wat kunnen politici doen om geloofwaardige politiek te bedrijven?

'Het is in wezen niet moeilijk. In Tilburg doen we veel onderzoek naar de geloofwaardigheid van politici en bestuurders. Er zijn een paar vuistregels: je moet eerlijk zijn en je moet doen wat je zegt. Je moet weten waar je heen wilt en je moet een goede toespraak kunnen houden: het vermogen om 'kleine' persoonlijke verhalen van burgers te vertalen naar grotere maatschappelijke kwesties. Helaas wordt de kunst van de retorica in Nederland niet op haar waarde geschat.'

'Iemand die de retorica wel beheerste was Abraham Kuiper in het laatste kwart van de negentiende eeuw. Dat was een tijd waarin net als nu op allerlei gebieden het liberalisme hoogtij vierde. Ook toen werden de schaduwzijden van de modernisering, de industrialisatie en de marktwerking zichtbaar. Kuiper, en later de katholieken, thematiseerde de morele zorgen van gewone burgers. Hij nam op een eigen wijze stelling in het debat over de sociale kwestie. Hij zag de materiële noden, maar vroeg zich ook af: wat betekent deze ontwikkeling voor onze ziel? Hij begreep moraliteit als een antwoord op markt en macht en mobiliseerde daarmee op succesvolle wijze de massa. Ook in onze tijd voelen veel mensen zich in de kou staan. En er liggen dus mogelijkheden om opnieuw het volk moreel te mobiliseren. De vraag is: wie doet dat en hoe doe je dat tegenwoordig? Je kunt Kuiper niet zomaar overdoen, dus je moet op zoek naar moderne vormen.'

'Zo'n hernieuwde vorm van politiek op basis van persoonlijk engagement—vergeleikbaar met de vele op caritas gebaseerde maatschappelijke initiatieven in de negentiende eeuw—is nog niet ingedaald bij de christendemocratie. Dat is eigenlijk verrassend omdat het goed bij de eigen traditie van morele mobilisatie past.'

'Ik ben wel teleurgesteld over de reacties op het voorstel van de commissie-Geel om de betekenis van compassie voor de christendemocratie te doordenken. Het woord werd niet eens begrepen. Men heeft onvoldoende kennis in huis om te beseffen welke potentie dat woord binnen en buiten de christelijke traditie bezit. Een van de sterke kanten lijkt mij dat "compassie" net iets kosmopolitischer is dan naastenliefde. Het heeft bijvoorbeeld ook binnen oosterse religieuze tradities een plaats. Volgens Karen Armstrong drukt compassie op wereldschaal zelfs een universele, gemeenschappelijke ervaring uit binnen alle wereldreligies. Via inzichten uit de moderne biologie kun je begrijpen waarom. Compassie sluit aan

bij de menselijke natuur van mens en dier waarin empathie een duidelijke betekenis heeft.’

‘We kunnen er politiek niets mee’, was het argument. De achterliggende gedachte was: compassie werkt wel in het verkeer tussen mensen onderling, maar is geen hanteerbaar begrip voor een overheid, die zonder aanzien des persoons moet handelen.

‘Precies. Men dacht dat compassie politiek niet inzetbaar was en dat je er geen verkiezingen mee kunt winnen. Maar die instrumentele omgang met de politiek is nu juist de kern van het probleem. Daarmee win je de harten van de mensen niet. Om verbeelding te stimuleren en mensen te enthousiasmeren, moet je juist niet-instrumentele factoren mobiliseren. Dat is niet a-politiek, maar echte politiek! Burgers snakken daarnaar en ik eigenlijk ook. Het gaat de meeste mensen niet om CPB-cijfers of om een politicus die precies kan uitrekenen wat de beleidseffecten op de begroting zijn.’

Liefde voor het volk als basis voor geloofwaardige politiek

Het betoog van Van den Brink over de aanwezigheid van het heilige en het idealistisch engagement in de samenleving zou goed passen bij de christelijk geïnspireerde politieke partijen. Toch verliezen deze partijen langzaam maar zeker terrein. Zo opzienbarend als de opkomst van christelijke politieke partijen ruim een eeuw geleden was, zo onontkoombaar lijkt nu hun electorale neergang. In 1965 hadden de christelijke partijen 80 zetels, in 2012 zijn het er nog maar 21.

Wat is uw analyse over de neergang van het CDA?

‘Secularisatie speelt wel een rol, maar ze voldoet niet als verklaring voor het verlies bij de verkiezingen in 2012. Het CDA is het contact met de werkelijkheid verloren, dat is volgens mij waar het om gaat. De partij heeft zich geïdentificeerd met het besturen, het regeren en de verantwoordelijkheid die daarbij hoort. Ze heeft geen contact met de werkelijkheid, noch op handelingsniveau (bijvoorbeeld in wijken), noch op intellectueel niveau. Een uitzondering was het rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, van Hamilcar Knops en Leonard Geluk, over de steden: *De stad terug aan de mensen*. Dat was niet geschreven vanuit een afwerende reactie op moderne stedelijke ontwikkelingen, want daarin werd gezegd: de steden zijn ook ons terrein. We willen de stedelijke problemen aanpakken. Maar over het algemeen voel ik bij christendemocraten nog te veel koudwatervrees ten aanzien van de moderne realiteit.’

Toch sluit uw verhaal over de betekenis van publieke moraal en idealistisch engagement in het leven van mensen perfect aan bij wat het nieuwe christendemocratische verhaal zou kunnen zijn. Het past ook goed bij de relationele mensvisie.

‘Dat klopt. Maar hoe zet je dat nu overtuigend neer in een tijd dat iedereen zijn individuele autonomie proclameert? Durf je bijvoorbeeld te zeggen: wij gaan echtscheiding ontmoedi-

gen, want al die mensen die zo gemakkelijk scheiden, dat is slecht voor de kinderen, slecht voor de mensen zelf en voor de samenleving als geheel?

Vindt u dat we dat moeten doen?

‘Ik weet het niet, maar ik zal een persoonlijk voorbeeld geven. Mijn vrouw en ik hebben zo’n tien jaar geleden een moeilijke periode in onze relatie gehad. We waren voortdurend met twee vragen bezig, namelijk “Wie is hier de baas?” en “Wie heeft er gelijk?”. Daarmee bleven we de gevangenen van het liberale model. Pas na de nodige strijd en ook wel de hulp van anderen werd het ons duidelijk dat die nadruk op ons eigen ego de bron was van het probleem. Wat we uiteindelijk begrepen was: zonder liefde, zonder het vermogen om voor de ander een stap opzij te zetten, kun je als het erop aankomt geen relatie hebben. Alleen door het cultiveren van dit vermogen tot liefde ontstond er ruimte om te bloeien in de relatie. Toen pas kwam voor ons de ruimte om met elkaar te kunnen trouwen. Ik vertel dit omdat velen dit zullen herkennen en omdat het ook een politieke pointe heeft.’

‘Iets vergelijkbaars speelt tussen de elite en een groot deel van de Nederlandse bevolking op dit moment. Mijn vermoeden is dat het de huidige elite aan liefde voor het volk ontbreekt. De politieke bovenlaag is vooral bezig met haar eigen project. Zelf denk ik dat dit op den duur ten koste van haar geloofwaardigheid gaat. In de West-Europese geschiedenis is de macht op lange termijn alleen legitiem, acceptabel en stabiel als de bovenlaag een bepaalde mate van “liefde voor het volk” weet op te brengen.’

‘Machthebbers die zich evident niets gelegen laten liggen aan het volk, kunnen tijdelijk hun macht handhaven, maar niet op de lange termijn. Dat is wat Foucault met zijn begrip “pastorale macht” heeft gethematiseerd. Een goed politicus houdt van de kudde en is een dienstbare leider. De grote vraag is: wie laat zich nu iets gelegen liggen aan de zorgen van gewone mensen in het Europese debat, op nationale schaal en in de stad? Wie engageert zich met hen?’

‘Wij hebben in Tilburg onder andere onderzoek gedaan naar *best persons*, ofwel mensen die erin slagen iets te bereiken in probleemwijken. Wat blijkt nu? Dat zijn allemaal mensen die zich verbinden met gewone burgers en met hen een langdurige relatie aangaan, die een tijd in zo’n wijk gaan wonen, een paar jaar bezig zijn, investeren in persoonlijke relaties en een groot empathisch vermogen hebben. Zij staan aan de kant van mensen die het moeilijk hebben. Dat betekent vaak: ze letterlijk bij de hand nemen. Niet zelden gaat het om lastige lui met wie van alles en nog wat aan de hand is, zoals uitkeringsfraude en geweldsproblemen. Desondanks gaan best persons met deze mensen het gesprek aan. Een organisatie als het Leger des Heils opereert ook op dit niveau. Niet alleen moreel oordelen, maar kleinschalig *commitment* tonen—dat werkt.’

Empathische deugden als ‘luisteren’, ‘vertrouwen’ en ‘vergeven’ zijn diepgeworteld in de christelijke traditie. Toch worden ze ook binnen het CDA niet direct verbonden met deugden die politiek gezien relevant zijn.

‘Ik vrees dat de arrogantie van de macht hier een rol speelt. De gevestigde orde denkt te weten hoe het zit; wat de harde politieke werkelijkheid is. Daarin is geen plaats voor zogenaamd *soft* gepraat. Maar je kunt eigenlijk geen politiek bedrijven zonder het persoonlijk idealistische engagement van mensen mee te nemen. Die betrokkenheid bij alle belangrijke issues van het leven speelt enorm. Neem bijvoorbeeld de nadruk op banen. Dit is niet alleen belangrijk vanwege het materiële inkomen dat mensen daarmee verwerven, maar ook omdat mensen zin ontlenen aan hun werk. Niet voor niets schrijven wij Werk in *De Lage Landen en het hogere* met een hoofdletter. Werk is, meer nog dan Weber vermoedde, een bron van zingeving geworden. De vruchten van het werk zijn méér dan voorafschaduwingen van een toekomstig Heil. De werkplek zelf is geworden tot een plaats van het heil. Of de plaats van onheil, op het moment dat je bijvoorbeeld je baan verliest, of wanneer je gefrustreerd wordt in het werk.’

‘Waar wordt anno nu het heil gezocht, welke vorm neemt het onheil aan? Aan welke kant moet ik gaan staan om recht te doen aan de geseculariseerde vormen van betrokkenheid, die juist door hun aardse en lichamelijke gestalten zo door en door christelijk zijn? De lokale betrokkenheid van mensen op elkaar zou de basis voor het grote verhaal over de samenleving moeten zijn. Nu is het vaak omgekeerd en raken in de ideologische maastroom van markt en macht juist dit soort maatschappelijke initiatieven uit zicht.’

Zou deze benadering de basis voor christelijke politiek kunnen zijn?

‘Ik weet niet of het om een specifiek christelijke politiek dient te gaan. Om je met de werkelijkheid van alledag te verstaan, moet je ook als sociaaldemocraat lokaal werken en persoonlijk engagement tonen. De wijkaanpak van Lodewijk Asscher in Amsterdam illustreert dat. Mijn opvatting van politiek komt uit een republikeins model van ‘burgerschap’ voort. Samen met burgers—vanuit verschillende inspiratiebronnen—vorm geven aan de publieke zaak. Binnen dat spectrum is overduidelijk plaats voor mensen die zich laten inspireren door het evangelie en het voorbeeld dat Jezus daarin geeft. Hoe hij met mensen optrekt als het leven moeilijk is. Zijn voorbeeld heeft in ieder geval miljoenen mensen aangesproken in het verleden en is ook nu relevant, omdat er nog steeds mensen in nood zijn. Die manier van opereren is niet “politiek” in de triviale zin van het woord, is niet uit op macht, stemmenwinst of een mooie reputatie. Ze is in zekere zin aanstootgevend, gericht tegen de gevestigde orde, tegen de machthebbers.’

‘Aan de kant van het leven gaan staan, aandacht hebben voor reële mensen, ook als het in moreel opzicht twijfelachtige mensen betreft. Ik pleit niet voor moralisering, maar voor een soort realisme. Dat is uiteindelijk waarom ik denk dat secularisatie geen afscheid van het christendom is. Veel mensen zijn nog precies zo praktisch verbonden en betrokken op anderen als Jezus. Nou, dat is nogal wat! Het cda kijkt ten onrechte negatief tegen dat moderne en geseculariseerde leven aan. Secularisatie is wellicht een probleem wanneer je alleen naar de traditionele vormen van het heilige kijkt. Je zult echt iets nieuws moeten verzinnen.

Munt nieuwe woorden om het hogere in het moderne bestaan te erkennen en te benoemen. Maak van de nood een deugd. Speel concreet in op lokale kwesties. Maar eerst en vooral: las een pauze in, maak een reflectieve omweg. Stap uit de tijd, om zo te zeggen. Analyseer wat er gebeurt bij het succesvolle werk in buurten, en probeer eerst de ontwikkeling van het moderne leven zelf te snappen en te accepteren. Voor je het weet krijgen oude bestuurlijke reflexen weer de overhand en is van het eigen verhaal niets meer over.'

Presentatie van *Het wankelende midden* aan Herman Kaiser en Ernst Hirsch Ballin, door Jan Jacob van Dijk

Van wie is de samenleving?
Lezing door Ad Verbrugge, filosoof aan de VU

Politiek debat o.l.v. Jacobine Geel met Sander de Rouwe (CDA) en Arie Slob (CU)

Laudatie

Het bestuur van het stichting Christelijk-Sociaal Congres kent de Adriaan Borstprijis 2012 toe aan dr. E.M.H. (Ernst) Hirsch Ballin voor zijn inzet voor sociale gerechtigheid, voor zijn verbinding tussen woord en daad.

De naamgever van de prijs, Adriaan Borst, was een christelijk-sociaal bewogen ondernemer. Hij was lange tijd voorzitter van het Verbond van Protestants-Christelijke werkgevers, één van de rechtsvoorgangers van VNO-NCW.

Bij zijn afscheid als voorzitter richtte hij een fonds op ter ondersteuning van projecten gericht op christelijk sociale vorming.

In het convenant van 22 mei 2007 tussen de Stichting Adriaan Borst-fonds en de Stichting Christelijk-Sociaal Congres overwegen beide stichtingen dat de doelstelling van het Adriaan Borst-fonds beter kan worden bevorderd en gerealiseerd binnen de Stichting Christelijk-Sociaal Congres, die als doelstelling heeft: “een platform te bieden voor de gedachtewisseling ten behoeve van actualisering en stimulering van christelijk sociaal denken en handelen.”

Zodoende wordt nu de doelstelling van het Adriaan Borst-Fonds uitgedragen in de vorm van de Adriaan Borstprijis, die wordt uitgereikt aan iemand die zich op bijzondere wijze actief heeft betoond op het terrein van christelijk-sociaal denken en handelen.

De prijs bestaat uit een aandenken in de vorm van een beeldje en een geldbedrag ter grootte van € 10.000,-.

De ontvanger van de prijs wendt het geldbedrag aan om één of meer initia-

tieven te steunen van organisaties, die met hun initiatieven een voorbeeldwerking hebben naar andere organisaties.

Ernst Hirsch Ballin ontvangt de Adriaan Borstprijs 2012 voor zijn inzet voor sociale gerechtigheid, voor zijn verbinding tussen woord en daad, voor zijn moed zich kwetsbaar op te stellen, voor zijn bezieling om kwetsbaren moed te geven.

De kern van christelijk-sociaal denken is het dragen van persoonlijke verantwoordelijkheid. Ernst Hirsch Ballin laat die christelijk-sociale instelling keer op keer zien in de persoon die hij is en in het werk dat hij doet. Hij inspireert mensen door zijn gedachten en ideeën, maar zeker ook door de standvastigheid waarmee hij—soms ook tegen de stroom in—het gevecht voor het erkennen en behoud van de menselijke waardigheid weet vol te houden.

Mensen persoonlijk raken

Velen van ons hebben Ernst Hirsch Ballin mee gemaakt. Bij lezingen, discussiefora, debatten, colleges. Wij kennen zijn vele geschriften. Wij zien hem met regelmaat in publieke optredens. Ernst Hirsch Ballin is gezien, gehoord. En al vele jaren lang.

Persoonlijk heb ik Ernst Hirsch Ballin voor het eerst ontmoet op een vrijdagmiddag in de lente van 1985 toen ik hem van de trein afhaalde bij het station in Rijswijk. Ik werkte toen bij het ministerie van WVC en was belast met de opdracht om een interne lezingencyclus te organiseren voor de ambtelijke leiding van het departement. De toenmalige secretaris-generaal Wolter Lemstra had goed aangevoeld dat een departement dat ging over medisch ethische vraagstukken, de opkomst van commerciële media, de identiteit van het onder druk staande levensbeschouwelijk welzijnswerk en vele andere ontwikkelingen, toe was aan een kritische reflexie door een jonge rechtsgeleerde die volgens ingewijden grote invloed zou gaan krijgen op de koers van wat toen de grootste partij van het land was.

Vele jaren later maakt Ernst Hirsch Ballin opnieuw grote indruk op mij tijdens een workshop over de relatie tussen het christendom en de islam. Hij toonde toen voor mij op overtuigende wijze aan dat het christelijk-sociaal denken onlosmakelijk verbonden moet zijn met de idealen van de democratische rechtstaat. Ernst Hirsch Ballin stelde dat het christelijk liefdesgebod voor de menselijke relaties op micro-niveau een pendant heeft op het macro-niveau van de staat. En die pendant heet democratie.

Dat ik vandaag namens het bestuur van de Stichting Christelijk-Sociaal Congres deze laudatie mag uitspreken vind ik niet alleen een bijzondere eer. Het is ook een erkenning en teken van dankbaarheid voor hetgeen ik door Ernst Hirsch Ballin persoonlijk heb geleerd en dat mij politiek en sociaal heeft gevormd. Ik weet dat velen deze ervaringen met mij delen, zeker ook hier in deze zaal.

Kwaliteiten in vier rollen

Bij de benadering van de persoonlijkheid van Ernst Hirsch Ballin en bij de schets van zijn

verdiensten, moet vanwege de veelzijdigheid en zeer brede kwaliteiten en verantwoordelijkheden tenminste een onderscheid gemaakt worden in:

- » Ernst Hirsch Ballin als lid van de samenleving;
- » als politicus, minister, bestuurder;
- » als wetenschapper;
- » als gelovige.

Inzet voor de samenleving

Als lid van de Nederlandse samenleving heeft de Ernst Hirsch Ballin steeds zijn woorden en zijn overtuigingen vertaald in directe acties en engagementen.

Relevante huidige en vroegere nevenfuncties:

- » Voorzitter Stichting Achmea Slachtoffer en Samenleving, 1995-2006;
- » Voorzitter Stichting Onderwijs Rwanda 2000, 1995-1998;
- » Lid Adviesraad Stichting Philadelphia voor verzorging gehandicapten;
- » Voorzitter Comité armoedebeleid gemeente Tilburg 1996/97;
- » Medelid oprichtingsbestuur Socires, platform voor cultuur en samenleving, 1998-2001;
- » Voorzitter Stichting Tilburgs Ondersteuningsfonds, vanaf 2012;
- » Voorzitter Stichting Studie- en Informatiecentrum Mensenrechten, sinds 2011;
- » Lid van the Club of The Hague (Hague Process on Refugees and Migration), sinds 2011.

Opvallend en vermeldenswaardig is in deze reeks zijn bereidheid om na zijn ministerschap zich direct te engageren met de armoedeproblematiek in zijn woonplaats Tilburg en daarbij tezamen met Kerken, maatschappelijke organisaties en gemeente een zeer actieve en innovatieve rol te spelen. In feite werd de Tilburgse aanpak een van de weinige echte praktijk antwoorden op het in die jaren mede door Mgr. Muskens en de Raad van Kerken aangezwengelde armoededebat.

Solidariteit met de armen dichtbij en veraf was ook een thema van talloze columns en publicatie's die hij het licht deed zien.

Inzet in de politiek

Als minister, politicus en bestuurder zijn in het kader van de verlening van de Adriaan Borstprijz zijn inzet voor sociale cohesie en mensenrechten, duidelijke karakteristieken van zijn politieke betrokkenheid.

Met betrekking tot de bestrijding van de mensenhandel tellen de volgende feiten :

- » 1992 wetsvoorstel voor strafbaarstelling mensenhandel;
- » 2008 instelling Taskforce aanpak mensenhandel (die de programmatische preventie en bestrijding van mensenhandel aanstuurt);
- » oktober 2009 nam Ernst Hirsch Ballin deel aan de Europese conferentie inzake

de bestrijding van mensenhandel te Brussel;

In sept. 2009 bracht het Ministerie van Justitie een bundel uit met de titel: Justitie=Sociale Cohesie. De bundel was geïnspireerd door de consequent uitgedragen boodschap van de toenmalige bewindspersonen (Ernst Hirsch Ballin en Nebahat Albayrak): Justitie is er om de sociale cohesie in Nederland te versterken. Het was een nieuwe doelstelling voor Justitie. In deze bundel wordt verkend wat deze prikkelende stelling betekent voor het Justitiebeleid en de Justitiepraktijk. Er staan concrete handreikingen in voor justitieprofessionals in de dagelijkse praktijk, en voor de ambtelijke top en de beleidsmakers bij Justitie.

Tijdens zijn eerste ministerschap op Justitie (1989-2004) zagen we al zijn grote aandacht voor minderheden maar ook zijn constante pleidooien tegen het doorsnijden van de band tussen politiek handelen en levensbeschouwelijke overtuigingen en bezinningen.

Kenmerkend is ook zijn engagement met de zwakkere en gemarginaliseerden in de Antilliaanse samenleving, waar hij als Minister voor Koninkrijksrelaties een speciale verantwoordelijkheid voor droeg.

Zijn inzet op het terrein van mensenrechten ging veel verder dan zomaar interveniëren ten gunste van slachtoffers, maar kwam aan de kern van wat een diepgaand maatschappelijk debat moet zijn, namelijk het conflict tussen diverse grondrechten, de afwegingen daarvan en die afgelopen jaar nog door Paus Benedictus XVI in de Bondsdag zo scherp aan de orde stelde vraag, of meerderheden het laatste woord hebben inzake de fundamentele waarden die richtinggevend zijn voor de persoon, haar en zijn leven en de samenleving.

Tussen de twee periodes als minister is Ernst Hirsch Ballin actief geweest als Tweede Kamerlid, Eerste Kamerlid en lid van de Raad van State. Wie zijn bijdragen aan het politieke debat en zijn publieke optreden overziet herkent ook onmiddellijk de rode draad, die van een grote maatschappelijke betrokkenheid, niet van klefferigheid of emotionaliteit, maar verankerd in Bijbelse inspiratie en in het ideaal van het algemeen welzijn als uiterste inzet van de politiek. Als hoofdredacteur van ChristenDemocratische Verkenningen, als bestuurslid van de KRO en als stimulator bij de oprichting van Socires - om maar enkele voorbeelden te noemen - heeft Ernst Hirsch Ballin geprobeerd politiek engagement en maatschappelijke reflectie in dit perspectief te combineren.

En daartussendoor, tot op de dag van vandaag, die speciale belangstelling én verantwoordelijkheid voor het grote Europees project, tegen de geest van tijd en soms zelfs van zijn eigen partij in. Europa als een project van recht en verzoening, maar ook zoals hij in zijn rede in Jeruzalem "Fin de siècle: crisisjaar in Europa (1993)" onderstreept, Europa als een morele opgave en een mogelijkheid om over het nihilisme heen te springen in een politieke en ethische verdiepingsagenda.

Het Europa ook van het bij hem geliefde thema van de horizontale subsidiariteit, te weten samenlevingen bloeiend door de eigen initiatieven en organisaties van de burgers, een thema zo dierbaar aan deze conferentie en aan het CSC.

Voor ons is ook relevant de promotie van het werk van Amitai Etzioni, de grondlegger van het communautaire denken. Juist in een geïndividualiseerde, geseculariseerde en geen vastheid biedende samenleving is er een geweldige behoefte en een kans rond samenbindende instituten, rond die herontdekking van de mens als sociaal wezen met een agenda die verder reikt dan vrijblijvendheid en incidentele goeddoenerij. Maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen en nieuwe en oude instituten koesteren en laten groeien. Het is exact de actualiteit van deze conferentie.

Verdiensten voor de wetenschap

Het wetenschappelijk oeuvre van Ernst Hirsch Ballin is bijna onoverzienbaar met zijn talloze werken op het terrein van het Europees recht, het constitutionele recht, het bestuursrecht etc.

Voor de uitreiking van de Adriaan Borstprijz moet worden volstaan met een algemene verwijzing naar het groot aantal studies en publicaties die direct te maken hebben met de kwaliteit van de samenleving. Van immigratiemogelijkheden voor moslims tot de rol van de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie in de agrarische sector, en van het angstwekkende vraagstuk van de jeugdcriminaliteit en de remedies daartegen tot de rol van de Kerk in de samenleving: het zijn allen onderwerpen waar Ernst Hirsch Ballin zich uitvoerig mee heeft beziggehouden.

Misschien is in dit verband ook relevant te vermelden, dat Ernst Hirsch Ballin als een van de zeer weinigen hier nog weet heeft van de relatie tussen het Neo-Thomisme en de Scholastiek met het idee van een Verenigd Europa. (Voor Schuman liep er een rechtstreekse lijn tussen Thomas-Maritain-zijn Europees Project) en die relatie kan duiden en vernieuwen.

Daarnaast mag niet vergeten worden, dat in relatie met zijn studenten en wetenschappelijke staf Ernst Hirsch Ballin niet alleen een hele duidelijke eigen "school" heeft gevormd en vormt van wetenschappers en jonge—dikwijls vrouwelijke—hoogleraren in Tilburg en aan de UvA, maar, dat ook iedereen enthousiast is over de persoonlijke begeleiding, de aandacht voor ontplooiing én welzijn van degenen in zijn—wetenschappelijke—omgeving,

Beslist niet onvermeld mag blijven een activiteit op het grensvlak van wetenschap en bestuur, namelijk zijn onvermoeibare inzet voor het overleven van de katholieke theologische vorming in ons land, met name in die uitdaging om de theologische opleidingen van Utrecht en Tilburg aan elkaar te verbinden en om te smeden tot een krachtig, wetenschappelijk verantwoord en kerkelijk geaccepteerd geheel. Ondersteunende activiteiten daarbij zoals het voorzitterschap van het Adrianus Fonds en de stimulerende rol bij LUCE maakten die inzet compleet.

Een geëngageerd gelovige

Dat brengt ons op de diepe religieuze inspiratie die het werk van Ernst Hirsch Ballin in al die drie domeinen heeft gekenmerkt: zijn verbondenheid met het katholieke én het joodse

erfgoed, denken en instituties. Onze samenleving en Europa hebben juist de rijkdom van die twee tradities nodig. Alleen dan, zo zei de Franse joodse filosoof Glucksmann (recent bij de voorbereiding van het nieuwe beginselprogramma van de EVP, waaraan ook Ernst Hirsch Ballin bijdraagt), kan Europa het anders overweldigende nihilisme te boven komen. Ook hier weer heeft Ernst Hirsch Ballin zijn overtuigingen niet bij woorden gelaten maar ook vertaald in een actieve kerkelijke en parochiële betrokkenheid.

Besluit

In de spannende periode van de zomer van 2010 sprak Ernst Hirsch Ballin op ons congres ter afsluiting van zijn rede de volgende woorden: “De methode van het christelijk-sociaal denken beperkt zich niet tot onderwerpen die nu actueel zijn. Nieuwe vraagstukken zullen zich op werpen en ook daar is deze denkwijze op van toepassing. De boodschap van het christelijke personaliteitsbeginsel is dat je mensen niet halfhalf kunt aanvaarden, maar moet respecteren en dienovereenkomstig te handelen.”

Ernst Hirsch Ballin heeft de christelijk sociale beweging consequent opgeroepen om voluit te gaan voor heel de mens. Iemand die door zijn eigen optreden ons niet alleen in woorden hiertoe aanzet, maar ook zelf voluit hiernaar leeft en werkt, heeft het niveau en bezieling die het toekennen van de Adriaan Borstprijz 2012 aan hem volledig rechtvaardigt.

Doorn, 29 augustus 2012

De Adriaan Borstprijz wordt door Ernst Hirsch Ballin doorgegeven aan vertetgenwoordigers van ICCO en Comensha.

Dankwoord van Ernst Hirsch Ballin

Zeer veel dank voor deze bijzondere, naar Adriaan Borst vernoemde prijs; ik ben niet alleen dankbaar voor de erkenning, maar vooral voor de herkenning van motieven die we hier—in het kader van het CSC—met elkaar kunnen delen en waarvan we tegenover elkaar kunnen uitspreken dat we daarnaar willen handelen.

Herman Kaiser sprak over sociale cohesie en over rechten van de mens en de rol die beide in mijn werk hebben gespeeld. Ik ben uit de politiek, maar niet uit recht en samenleving, en ook in mijn huidige en toekomstige werk zullen deze grondmotieven een rol blijven spelen. Toen jij, Herman, mij belde om mij te melden dat ik de Adriaan Borst prijs dit jaar zou mogen ontvangen en aan twee maatschappelijke organisaties zou mogen doorgeven, gingen mijn gedachten terug naar eerdere bijeenkomsten van het CSC waaraan ik een bijdrage heb mogen leveren (in 1991 en 2010), maar ook naar degenen die voor mij in persoon de *trait d'union* waren tussen het christelijke sociale denken en wat mij te doen stond, samen met geestverwanten van wie hier verscheidene aanwezig zijn.

Er zijn mensen mij geholpen hebben om de relevantie te zien van wat in en rond *Rerum Novarum* van paus Leo XIII en het eerste Nederlandse CSC, in 1891 dus, in gang werd gezet. Toen mij eind 1989 de taken werden opgedragen die eerder door W.F. de Gaay Fortman (Gajus mocht ook ik hem noemen)—waren vervuld, stuurde hij mij een bijzonder cadeautje, namelijk de Nederlandse vertaling van een boek over de “grote vraagstukken van den tegenwoordigen tijd” dat Wilhelm von Ketteler, de bisschop van Mainz, in de 19de eeuw had geschreven. Gajus stuurde mij dit boek in de eerste dagen van 1990 met een brief, die ik in het boek heb gelegd en bewaard. Daarin schreef hij onder andere dat hij “blij (was), dat het een goede plaats vindt in de bibliotheek van de man, die zo duidelijk de christelijk sociale traditie eigentijds wil voortzetten.” Zo’n gelukwens van zo’n voorganger is een opdracht.

Von Ketteler, die de bijnaam kreeg van de *Arbeiterbischof*, stond aan de wieg van het katholieke sociale denken en—wat maar weinigen weten—Abraham Kuyper las zijn werk en werd door hem geïnspireerd. Wat deze mensen bezighield, was de uitbuiting van de arbeiders in de toenmalige industrialisatie. En wat zij ertegenover stelden was maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef, de eis van wederzijds respect ongeacht sociaal-economische gegevenheden, en de ontwikkeling van het recht—het sociale recht—en de rechtsstaat als waarborg voor ieders persoonlijke waardigheid. Het is dus niet voldoende om te zeggen dat “mensen zelf hun verantwoordelijkheid moeten nemen”. Dat wordt in politieke debatten zo gemakkelijk gezegd, maar gaat eraan voorbij dat er mensen zijn die dat niet kunnen: mensen die worden uitgebuit of te kwetsbaar zijn. De omstandigheden veranderen, de taak om op te komen voor mensen in situaties van uitbuiting en vernedering blijft dezelfde.

In de 20ste eeuw behoorde Oswald von Nell-Breuning (1890-1991, ik heb hem op hoge leeftijd nog ontmoet) tot de grote persoonlijkheden in het katholieke sociale denken. In de

zorg en het respect voor kwetsbare mensen ligt de kern van dit denken. “Subsidiariteit”, een begrip uit de katholieke sociale leer, wordt vaak gebruikt als een legitimatie voor onthouding van publieke zorg op grotere schaal, maar subsidiariteit omvat óók de plicht om op te treden als het kleinere verband tekortschiet. Von Nell-Breuning was de feitelijke auteur van de encycliciek *Quadragesimo Anno* (1931), kreeg in 1936 een spreek- en publicatieverbod van de nationaal-socialisten, en inspireerde na de oorlog christen-democraten en sociaal-democraten in Duitsland. Zijn denken sloeg dus ook een brug tussen politici uit verschillende partijen die zagen dat een missie van sociale cohesie de hunne behoort te zijn. Strijd tegen vernedering en uitbuiting van mensen was waartoe Von Nell-Breuning inspireerde en inspireert, ook mij, en in de titel van het in 1989 verschenen boek over zijn werk, met een keuze uit zijn publicaties, komt dat haarscherp tot uiting: *Unbeugsam für den Menschen*. Geen onderwerping aan mensen die kwaad doen, niet wijken van de taak, voor mensen op te komen.

Die taak is er ook in onze tijd. De realiteit onder ogen zien is de beste leerschool voor christelijk sociaal denken en handelen. Mensenhandel is een meedogenloze vorm van uitbuiting die helaas—we dienen het beschaamd onder ogen te zien—op grote schaal aanwezig is in onze wereld, in de prostitutie maar ook in andere situaties van exploitatie van de arbeid van mensen, ook in ons land. Tijdens een van mijn colleges in Amsterdam vroeg een student mij of, wanneer we het hebben over ernstige en vergaande schendingen van mensenrechten, we niet alleen maar aan verre landen moeten denken. Ik heb toen herinnerd aan de honderden slachtoffers vlakbij, van seksuele exploitatie in de prostitutie. Wie werkelijk op wil komen tegen achterstelling en vernedering van vrouwen—hier en elders, ook met de middelen van strafrechtelijke samenwerking, hulpverlening aan slachtoffers en ontwikkelingssamenwerking—moet kiezen voor een veelheid van acties, nationaal en internationaal. De Christelijke sociale beweging is altijd ook een internationale geweest. ICCO is betrokken bij een belangrijk preventieproject in het noordoosten van Brazilië, Comensha ontwikkelt een nieuwe videoproductie om het bewustzijn van mensenhandel en slachtofferschap daarvan in Nederland te bevorderen. Bij beide gaat het om opkomen voor mensen, in de geest van wat het CSC en de Adriaan Borstprijs willen uitdragen. Daarom bied ik, erkentelijk voor de prijs die dit mogelijk maakt, aan deze beide organisaties graag elk 5000 Euro aan voor deze specifieke projecten.

Een prijs als deze ontvangen heeft iets van een terugblik, maar christelijk sociaal denken is altijd vooruit denken, vooruit werken, vooruitgang bereiken in de strijd om menswaardig samenleven.

Mgr.dr. G.J.N. de Korte, bisschop van Groningen-Leeuwarden

“Van de Heer is de aarde en al wat zij draagt” Morgenwijding n.a.v. Psalm 24

God roept mens tot verantwoordelijkheid

Van wie is de samenleving? Gisteren hebben wij daar meerdere visies over gehoord. Vandaag, deze tweede dag, zal dat ook het geval zijn.

Opnieuw klinkt de vraag: van wie is de samenleving? In onze huidige antropocentrische cultuur legt de gemiddelde liberaal de nadruk op de krachten van de markt. De gemiddelde sociaal-democraat benadrukt het belang van de overheid. De gemiddelde christen-democraat hamert op de betekenis van het maatschappelijk middenveld. De H. Schrift is niet antropocentrisch maar theocentrisch. God is de eerste en de laatste.

Wij hebben gehoord wat de psalmist in Psalm 24 zegt:

“Van de Heer is de aarde en al wat zij draagt
“De wereld en wie haar bevolken.”

De wereld; de samenleving is van God.

Nu is het woordje “god” een onbeschermd handelsartikel. Over welke God spreken wij? Wij spreken over de bijbelse God. Israëls God.

Over déze God spreken christenen niet buiten Jezus om. Wie Hem ziet, ziet immers de Vader.

Als katholiek ben ik al vroeg geraakt door de eerste vraag van de protestantse Heidelbergse Catechismus:

“Wat is u enige troost in leven en in sterven?”

“Antwoord: dat ik eigendom van Christus ben.”

Dat geldt voor de mens; dat geldt ook voor de aarde en ook voor de samenleving. Christus is onze eigenaar. Christus wil Koning zijn over ons leven.

De bijbelse God is echter geen concurrent van de mens. Integendeel: Hij is de God van het verbond. God sluit een verbond met Israël als het volk van zijn eerste liefde. In Christus kunnen alle volkeren delen in dat verbond.

Ieder mens is beeldrager Gods; is rentmeester; is verbondspartner.

God geeft ons de verantwoordelijkheid deze wereld te beheren en te behoeden. God neemt mensen met reine handen en zuivere harten in Zijn dienst, zegt de psalmist vandaag.

Politici moeten zich niet overschreeuwen maar gericht blijven op samenwerking

Midden vorige maand gaf Job Cohen een groot interview aan het *NRC Handelsblad*. “Het is de sociaal-democratische opdracht,” zo zei hij, “om de boel bij elkaar te houden.” Niet uitsluiten maar insluiten, om in te zetten op sociale cohesie. Eigen verantwoordelijkheid zeker, maar altijd met een komma en niet met een punt.

Dit zijn gedachten die ook op een Christelijk-Sociaal Congres overwegend met instemming zullen worden begroet, zo schat ik in. Markt, overheid, middenveld, individuele burger, zij sluiten elkaar niet uit maar in. Het gaat om een samenspel van deze actoren.

Al eeuwen kennen wij in de Lage Landen het spel van schikken en plooiën, van onderling overleg en polderen. Juist in deze sociaal en economisch zo spannende dagen is het goed dat verantwoordelijke politici en bestuurders geen beloften doen die niet zijn waar te maken, maar ook dat zij zich niet overschreeuwen en zich vruchteloos tegen elkaar afzetten.

Politici en bestuurders moeten hun visie natuurlijk scherp en helder verwoorden. Maar tegelijkertijd is het belangrijk dat te doen met respect voor anderen. Juist nu is het belangrijk gericht te zijn op wat verbindt, gericht op samenwerking.

In bepaalde politieke kringen wordt vandaag de dag over polderen met verachting gesproken. Maar laat de geschiedenis van ons polderland uiteindelijk onder de streep geen positief resultaat zien? Een cultuur van gematigdheid; van samenwerking eerder dan van op de barricades staan, van je inleven in het belang van de andere partij, elkaars belangen wegen en gericht blijven op een compromis. Een cultuur van elkaar iets gunnen.

Gunnend in het leven staan heeft alles te maken met genade!

Opdracht voor het christelijk middenveld: versterk uw identiteit!

Binnen die context ligt er ook een belangrijke taak voor het christelijk middenveld. Grote vraag is of dat middenveld die taak ook wil aanvaarden of vastloopt in verlegenheid. De identiteitsvraag is nog steeds belangrijk.

Meerdere tendensen strijden in uw organisaties om de voorrang. Er is onmiskenbaar een tendens richting voortgaande neutralisering van de organisatie onder invloed van de secularisering. Maar tegelijk zie ik, gelukkig zeg ik erbij, een andere tendens, namelijk een verlangen naar herbronning, naar het versterken van de identiteit.

Belangrijk voor iedere organisatie zijn de dragers van de boodschap. De grote vraag is: Zijn de herbronners tegen de neutraliserende tendensen opgewassen? Uw organisaties zijn, zeker vanuit de oorsprong, waardenorganisaties. Wij kennen in deze zaal de waarden waar het om gaat:

Menselijke waardigheid

Personalisme

Onderlinge solidariteit.

Inzet voor het bonum commune, het algemeen belang

Subsidiariteit

Maar deze christelijk-sociale waarden houden het alleen als nog een andere dimensie scherp in beeld wordt gehouden. De spelers op het christelijk middenveld zijn hopelijk mensen die weet hebben van de relationele dimensie van het christelijk geloof. De waarden van het katholiek en protestants-christelijk sociaal denken worden immers gedragen door de omgang met God.

Steeds weer worden wij genodigd om, met de woorden van de psalmist, de berg van de Heer te bestijgen. Steeds weer mogen wij staan in zijn heilig domein. Of zeg ik dan vandaag teveel?

Want voor niet weinigen is de relationele dimensie van het geloof immers aangevochten. De Canadese katholieke filosoof Charles Taylor ziet in onze westerse cultuur een dubbele beweging als het gaat om religie: religieuze onzekerheid, tot in het hart van de Kerk, maar ook een religieus verlangen.

De religieuze onzekerheid is in onze parochies en kerkelijke gemeenten met de

handen te tasten. Maar hebben wij ook oog voor het religieus verlangen in het hart van veel tijdgenoten? En voor de mogelijkheden die dat biedt?

De grote uitdaging vormt het om dat religieus verlangen te verbinden met Christus en zijn evangelie. Zowel thuis, op school, in de kerk, maar ook op kantoor en fabriek. Als wij zo aan onze opdracht gestalte geven, ontvangen wij, met de woorden van Psalm 24, recht van de Heer die ons heil is.

Als wij zo leven, ontvangen wij de zegen van de Heer. In kracht van Gods zegen zijn wij geroepen tot verantwoordelijk leven.

Amen

.Frank van den Heuvel

Van wie is de Samenleving? Of voor wie??

‘De verkiezingen in september gaan over Europa’, horen we deze dagen. Onzin. De verkiezingen gaan gewoon over Nederland. Europa, Euro en overheidsfinanciën worden daar bij gehaald. Misschien gaan de verkiezingen in wezen niet eens over Nederland en is het nog dichterbij huis. De verkiezingen gaan over ‘dichtbij’ of beter gezegd: ‘Heimwee naar Dichtbij’. Juist nu de wereld groter wordt, Europa uitbreidt en belangrijker wordt, telt hetgeen dichtbij is. Mensen hebben behoefte aan nabij, aan een veilige omgeving, aan overzicht, aan het vertrouwde.

De mensen denken dichtbij huis. Dat blijkt ook weer in het boek “Ik was nog nooit in Zelzate geweest”, van de Vlaamse journalist Thomas Blommaert. In dit boek beschrijft hij de microkosmos van Zelzate, een Vlaams dorpje dat overvallen werd door de vooruitgang, de industrie en de tijd. Zelzate gelegen in de Kanaalzone tussen Terneuzen en Gent, waar alles, politiek, cultuur, winkels, samenhang, mensen, verandert door de komst van zware industrie. Politiek en bedrijfsleven walsen decennialang over de lokale gemeenschap heen, waarbij de directe omgeving genegeerd wordt. Communicatiestrategen denken steeds aan alles, behalve aan de mensen dichtbij. En dat is uiteindelijk funest voor draagvlak, realisatie en succes. Het omgekeerde is ook vaak waar: wanneer de lokale gemeenschap een project steunt (niet tegen is), kan dat Haagse beslissers overtuigen. Zelzate is natuurlijk hetzelfde verhaal als de microkosmos van Urk,

Barendrecht, Jorwerd, waar God verdween. Als Woensel dat in enkele tientallen jaren van boerendorpje tot suburb van Eindhoven werd. Het zijn die grote, of vermeende grote, of misschien wel de kleine sluipende, ingrepen in de gemeenschap die invloed hebben. Zoals professor Gabriël van den Brink in zijn boek *Moderniteit als Opgave* feilloos beschreven heeft. Maar meer is het dat mensen het gevoel hebben dat ze overvallen worden door van bovenaf opgelegde plannen, die elders bedacht zijn en nu met een groot PR-offensief gerealiseerd moeten worden. Eigenlijk besteden beleidsmakers, bedrijven, politici te weinig aandacht aan de lokale gemeenschap, aan de mensen, aan de naaste omgeving.

Ik ben wel in Zelzate geweest en inderdaad staat dit dorp, deze gemeenschap *pars pro toto* voor veel andere gebieden. Het is zoals in dit en in veel boeken over de microkosmos van een gemeenschap, waarin de grote verhalen van deze tijd naar boven komen, beschreven staat: *all politics is local*. En de organisaties die de afgelopen jaren dachten ‘*think local, act global*’ zitten verkeerd. Het is precies omgekeerd: ‘*act local, think global*’. En dan durf ik ook nog te zeggen dat, juist in deze tijden van mondialisering, bijna alles bepaald wordt door lokalisering. Niet iedere Indiër zit te chatten met NY. Niet iedere Chinees struint de wereld af voor nieuwe business. Niet iedere Braziliaan verkoopt overal in de wereld bio-brandstof.

Wat is er aan de hand? Mensen voelen zich verweesd. Het is de laatste decennia allemaal te snel gegaan met de nieuwe wereldorde, Europa, internet, financiële wereld. Ten koste van milieu, moed en moraal. Banen verdwijnen, pensioenfondsen verdampen en instituten als vakbond, politieke partij en kerk storten ineen. De houvast is weg. Het vertrouwen in politiek, elite en instituten verdwijnt. Waar etaleert zich deze ‘heimwee naar dichtbij?’

Allereerst in de directe omgeving waar mensen het gevoel hebben dat hun nabijheid, de straat, niet meer veilig is, de katholieke priester een belangrijk deel van zijn gezag verloren heeft vanwege allerlei schandalen en de asbak in zijn stamkroeg (waar iedereen rookt) door ‘Den Haag’ weggehaald wordt. Buurten verloederen en de zondeboktheorie wordt dan snel van stal gehaald, want ‘de buitenlanders pikken de banen in en de grote banken en pensioenfondsen die Londen en New York belangrijker vinden dan een vestiging in het dorp openhouden, hebben het spaargeld en het pensioen doen verdwijnen’. Verder is de eigen voetbalclub overgenomen door matige buitenlandse spelers, hoge salarissen, beursnotering en geldwolven. Men voelt zich verraden en in de steek gelaten.

Op de tweede plaats etaleert de ‘heimwee naar dichtbij’ zich in de politiek. Men vlucht weg van de ‘oude’ partijen naar partijen die dichtbij huis blijven: SP, PVV en lokale partijen. Deze benoemen de problemen en bieden aandacht, begrip en overzicht. Scherper nog bleek dit op het CDA-congres in oktober 2010. Naast enkele prominenten, was daar eindelijk het forum voor de CDA-leden die al zo lang niet gehoord waren, al was het maar één minuut per persoon. Uit Groningen, Zuid-Limburg en Zeeland kon men even zeggen wat men al zo lang wilde zeggen: ‘luister naar mijn verhaal’. Het beste realityprogramma van het jaar, omdat de reality echt was.

Op de derde plaats blijkt de ‘heimwee naar dichtbij’ in de non-profitsector: zorginstel-

lingen, scholen, corporaties of, om dichterbij huis te zeggen: zorg, onderwijs, wonen. Mensen willen gedegen onderwijs, goede zorg en een woning hebben. Corporaties die schepen verbouwen, zorginstellingen die fusie op fusie realiseren en hogeschool InHolland, die niet meer InHunStad zit, zijn vervreemd. Weggegroeid van de mensen. De menselijke maat lonkt.

Eveneens in het bedrijfsleven, als vierde gebied, zien we de 'heimwee naar dichtbij'. Mensen keren zich af van grote megalomane complexen: oliebedrijven, banken, energiebedrijven, bouwsector zijn uit. Mensen zoeken naar oplossingen met een andere schaal en ander verhaal. Coöperaties zijn weer modern, retailers promoten de streekproducten en starten kleinere winkels nabij stations, in opkomende buurten en bij kantoren. De lokale energie-initiatieven komen op en dagen de grote energieconcerns, vaak in buitenlandse handen, uit. Hema en Zeeman strijken neer in Parijs voor de Nederlanders aldaar en Albert Heijn wil iedere winkel in Nederland inkleuren naar gelang de wijk of dorp van vestiging.

Tot slot blijkt de 'heimwee naar dichtbij' overal in de wereld. De paradox van de globalisering is dat lokalisering, of misschien beter gezegd, regionalisering meer realiteit is. Allereerst blijkt dat uit de herwaardering van de regio. Catalonië, Vlaanderen en Beieren winnen op basis van hun eigen identiteit, Twente heeft meer met Duitsland dan met Amsterdam, Zeeland werkt samen met Vlaanderen en niet met Groningen. De Europese Unie moet zich klaarmaken voor de groei van binnenuit: regio's willen los van hun land komen, maar integreren binnen de EU. De echte subsidiariteit in het Europese verhaal! Ook in de VS is de hang naar dichtbij. Het succes van de Tea Party is geen uiting van rechts extremisme, maar van soevereiniteit in eigen kring en hang naar de founding fathers van de VS: eerst village, township, county en state...en dan pas Washington.

Is deze hang naar dichtbij vreemd? Neen. Zoals gezegd: bijna alles is lokalisering. Daarom is het carnaval in mijn eigen dorp in Brabant ieder jaar weer mooi, is de 11-stedentocht enkel mogelijk in Friesland en passen de stieren rennend door de straat in Pamplona.

Sociologen en filosofen kunnen ons meer vertellen dan politici. Zoals de Engelse filosoof Roger Scruton Oikoflie, bodemliefde, als een weg uit de milieuproblemen noemt. Mensen willen hun eigen bodem, directe omgeving schoon houden. Inderdaad: eigenbelang, de vervuiler betaalt, maar ook subsidiariteit. Het zijn de verhalen van Gabriel van de Brink, Philip Blond en Christopher Lasch.

De grote, vaak rationele, wereldvraagstukken zijn: vergrijzing, milieu, pensioenen, arbeidsmarkt, integratie. Toch kunnen we deze nog niet adequaat op- en aanpakken. Hoe komt dit nu? Wat speelt er? Mensen zijn primair met hun directe omgeving bezig. Ze hebben 'Heimwee naar dichtbij'. Men hunkert naar herkenbaarheid, overzicht en vertrouwd. Zolang mensen geen goed gevoel hebben in en over hun directe omgeving, zullen ze nooit meegaan in het oplossen van de grotere vraagstukken. Gisteren en vandaag bespreken we de vraagstukken vanuit het christelijk, katholiek sociaal denken. Ik heb wel eens gezegd 'als we de encyclieken van de katholiek sociale leer nemen, dan hebben we geen andere

wetgeving meer nodig'. En het mooiste element van deze katholiek sociale leer vind ik het subsidiariteitsbeginsel. Van de zelfredzaamheid van een klein kind tot het grote Europa toepasbaar. Het grotere oplossen met aandacht voor het nabije.

En is het erg dat mensen op zoek zijn naar het nabije, naar dichtbij, naar rust & overzicht? Neen, het is in wezen van alle tijden. Is schaalvergroting verkeerd? Neen. Is schaalverkleining verkeerd? Neen. De oplossing ligt in de schaaloptimalisatie. De menselijke maat. Sommige zaken kunnen op nog grotere schaal, andere dingen moeten op kleinere schaal. De kernactiviteit moet op behapbaar niveau plaatsvinden. Bij mijn vorige werk, Rabobank, wil men het bankieren dichtbij houden. Nu werk ik bij TNO, een top technologisch instituut dat zich bezighoudt met energie, mobiliteit, life sciences, high tech, gezondheidsvraagstukken en veiligheid, nabij en cyber. En toen men mij na twee dagen vroeg hoe ik het vond zei ik: ik vind het heel bijzonder: TNO gaat over mensen en daar hebben we technologie bij nodig.

Tot slot terug in de historie. Steeds willen, proberen en kunnen we het grote klein, tastbaar, aanraakbaar maken. Ik las onlangs een dichtbundel van een soldaat uit WO I, de grote oorlog. De loopgraven maakten deze oorlog al overzichtelijk, confronterend en dichtbij, maar de gedichten brachten nog meer de nabijheid. In Flanders Field ... de klaprozen ... en de grote oorlog werd overzichtelijk ... niet minder wreed, maar wel tastbaar, grijpbaar en daarmee begrijpbaar.

Het is het verhaal van grote Berlijnse Muur die niet houdbaar was en het is het verhaal van de Titanic, april jl. 100 jaar geleden gezonken. De Titanic, het grootste schip ooit. Alle hutten waren bezet. De dure voor de elite en de arme Ieren zaten in het vooronder. Er heerste een feeststemming, want de maakbaarheid, de techniek, alle verworvenheden en prestaties van de mensheid kwamen terug in het schip. Onzinkbaar en de wereld veroverend. De rest is geschiedenis. Honderd jaar later lijken we net zo ver. We hebben overal Titans. Het zou les één moeten zijn voor toezichthouders, voor commissarissen en voor politici. Wanneer directies, CEO's, ministers zeggen dat het schip onzinkbaar is, dan moeten de alarmbellen afgaan. Liefst nog voordat de ijsberg in zicht is. Het weekend dat ik, enkele jaren geleden, het boek *De Prooi* over AAB las, zag ik ook de film *Titanic* voor het eerst. Het enige verschil is dat over het één een film en het andere een toneelstuk gemaakt is.

Wat is de les van de Titanic? We moeten geen grote of kleine schepen bouwen, maar bovenal slimmere schepen. Schepen waarbij iedereen het gevoel heeft zelf te kunnen sturen... in ieder geval mee te sturen...bij te dragen....er toe te doen....samen met anderen te leven. Dan kunnen we de grote vraagstukken, oceanen, aan. En dan de vraag van deze dagen: Van wie is de Samenleving?...Steeds van de ander en dus ook van mij en van ieder van u....aan het stuur van uw eigen Titanic...die dan natuurlijk anders heet.

Frank A.M. van den Heuvel, is bestuurslid van Socires, een denktank voor maatschappelijke vraagstukken.

Liesbeth Spies

De vraag “van wie is de samenleving?” is de juiste vraag op het juiste moment. Ik ben daarom blij dat ik mee mag zoeken naar het antwoord. Het gaat over wat wezenlijk is in de relatie tussen de burgers in het sociaal verkeer en het nemen van verantwoordelijkheid; het gaat daarom ook over de rol die de overheid en misschien ook wel het maatschappelijk middenveld, moet spelen.

Het woord samen valt nogal eens dezer dagen, maar “samen” in het woord samenleving lijkt zijn betekenis te hebben verloren.

De samenleving is het strijdtoneel om de macht, door belanghebbenden of belangenbehartigers.

Het sámen leven is zelden een aandachtspunt geweest. Het ging om de zeggenschap of de verdediging van de belangen van groepen, belangen en instituties.

Zelfs in de ontstaansgeschiedenis van het middenveld is er weinig sprake geweest van mensen die zelf samen wat opzetten.

Het waren meestal anderen die bijvoorbeeld voor de slachtoffers of gebruikers opkwamen, namens hen hun belangen verdedigden en ten bate van hen initiatieven namen. Maar de goedbedoelende en historisch ook noodzakelijke strijders voor recht en emancipatie woonden meestal niet zelf in de Schildersbuurt of de Jordaan en werkten lang niet altijd zelf als visser, metselaar of turfsteker, stuurden niet hun eigen kinderen naar de volksschool.

De beeldvorming van het middenveld wordt er niet beter op op dit moment. De meerderheid van integere bestuurders en medewerkers niet te na gesproken, ziet het middenveld en bij heel wat publieke organisaties, er soms uit als een gebied waar elementaire—zake-lijk—regels van governance worden geschonden, om van moraal maar helemaal te zwijgen.

De gebruikers zijn een doelgroep; cliënten, consumenten soms zelfs, geworden. Wel vóór de mensen, niet ván de mensen.

Ooit was de kleine confessionele school een deel van het eigen leven. Nu is het vaak een filiaal van een ver hoofdkantoor met bestuurders die geen enkele persoonlijke band hebben met de leerlingen of de ouders. Je ziet dat ook bij verzorgingshuizen of een woningcorporatie als Vestia.

Ik wil de vraag verschuiven van “Van wie is de samenleving?” naar: Wie is de samenleving?, wat bindt ons? en wat is de bron van maatschappelijke dynamiek?

Visies op de samenleving en daarmee ook de politiek gaan vaak uit van twee uitersten.

De ene staat—en ik overdrijf, ik weet het—voor: “de overheid zorgt voor alles dus hou je der maar buiten, wij doen het wel”.

En daar dan tegenover de Teaparty wijsheid: “waar bemoeien jullie je mee. Ik zoek het zelf wel uit en de samenleving kan me gestolen worden”.

Geen van beiden spreekt mij aan. Als Christendemocraat weiger ik te kiezen tussen verstatelijking of nog verdergaande individualisering.

Geen van beide zal een samenhangende en beschaafde samenleving weten te bouwen.

Geen van beide gaat uit van vertrouwen in mensen die verantwoordelijkheid willen dragen.

Ik wil bijdragen aan een samenleving waarin de dynamiek voortkomt uit de actieve en ondernemende burger die verantwoordelijkheid neemt voor zich zelf en voor zijn omgeving en zijn naaste.

Dat is geen utopische droom of een zweverig ideaal.

Die ondernemende en verantwoordelijke burger bestaat en manifesteert zich steeds meer.

U kent waarschijnlijk het WRR rapport “Vertrouwen in de Burger”. Dat toont aan dat de overheid en publieke instellingen allang niet meer de enigen zijn die zich het welzijn van Nederland aantrekken.

Er is een niet ontkennen ontwikkeling waarin steeds meer mensen niet de keuze willen maken tussen afhankelijkheid of egoïsme, maar kiezen voor het dragen van sociale verantwoordelijkheid. Burgerschap dat zich niet eenmaal in de vier jaren laat zien maar dagelijks.

Trouw heeft er over geschreven en gaf ook aansprekende voorbeelden variërend van buurtsprekuren voor ouderen tot de gemeenschappelijke aanschaf van zonnepanelen. Ik

zie dat als de kiemen van nieuw elan in het middenveld waarin identiteit misschien wel op een totaal andere manier wordt ingevuld dan we van oudsher gewend zijn. Van onderop. Daar moeten we bij aansluiten.

Een ander voorbeeld dat mij erg aanspreekt is het dorpje Elsendorp. 1000 inwoners bij Gemert-Bakel.

Om het dorp leefbaar te houden hebben de inwoners met de gemeente overlegd en zij kunnen nu zelf het dorps huis en het jeugdhonk.

Maar vooral bijzonder is hun initiatief om, in samenwerking met een zorginstelling, er voor te zorgen dat ouderen de hele rest van hun leven in het dorp kunnen blijven wonen met steeds dezelfde thuiszorgverlener die bij voorkeur ook uit Elsendorp komt. Dat is niet wereldschokkend, dat weet ik ook wel. Maar voor die mensen is het van levensbelang.

Het zijn maar voorbeelden, maar het is wel degelijk meer dan een trend. Het is de logische actie van mensen die zich niet erg herkennen in de overheid die ver weg is, maar zich evenmin thuis voelen tussen de gevestigde grootmachten van het middenveld.

Er is een omwenteling aan de gang is, geleid door burgers die van de overheid eisen dat die zich anders opstelt. Dat is iets om optimistisch van te worden.

Maar let op, als we onze burgers en hun actieve burgerschap serieus nemen dan dienen wij; de overheid én het middenveld ons ook anders op te stellen.

Niet wij maar de mensen zijn de basis van de samenleving. De overheid is geen macht maar een dienaar.

De burgers worden niet gevraagd mee te doen met de overheid, de overheid participeert in de activiteiten en initiatieven van de burgers. En dat geldt evenzo voor het middenveld.

Een rapport dat ik binnenkort uit zal brengen pleit voor vrij baan voor maatschappelijke initiatieven en zelforganisatie. De overheid moet aanvoelen wat er speelt en dat stimuleren.

Kleinschaligheid en de menselijke maat en initiatieven moeten daar de ruimte voor krijgen.

Daarom moet er ook “ontregeld” worden en ruimte worden gegeven aan experimenten en aan, ja, fouten. En dan moet de overheid niet proberen het over te nemen. We moeten misschien maar eens géén beleid ontwikkelen of andere goedbedoelde bemoeizorg organiseren.

Het punt is niet dat we als overheid graag aardig gevonden willen worden. Het gaat erom dat we opnieuw leren dienstbaar te zijn.

Maar het belangrijkste is dat de overheid de burger als leidend en sturend accepteert. Maatschappelijke veranderingen van onder op. En dat geldt precies zo voor het middenveld.

Voor overheid en middenveld geldt: de verandering komt van onderen, van de mensen aan wie wij dienstbaar zijn. Dan is de samenleving niet afhankelijk van het vertrouwen van de burgers in de overheid maar veel meer van het vertrouwen dat de overheid en de maatschappelijke organisaties durven te hebben in hun burgers.

Durven wij dat aan?

Hans Groen'

“Van wie is de samenleving?” is het thema van het Christelijk-Sociaal Congres 2012. Hans Groen sprak met Arjan Lock, voorzitter van de Raad van Bestuur van de EO, en Annet Bertram, Gemeentesecretaris Den Haag, die over dit onderwerp op het congres spreken.

Privéstrand

Van wie is de samenleving? Voor beiden is het een te brede en te algemene vraag. Arjan Lock: “Tja, van wie is de zee? Je verzuipt in zo’n vraag, je moet het tot kleinere proporties terugbrengen.”

Je kan bij zo’n vraag denken aan de juridische of filosofische aspecten van eigenaarschap. Als je dat dan nog even op de zee betreft, en de zee als jou eigendom ziet, kom je er makkelijke toe die zee te exploiteren, of voor jezelf te houden en een privéstrandje aan te leggen, exclusief voor jou alleen. De eigenaar bepaalt wat er gebeurt, immers! De samenleving is niet van mensen als in een eigendoms relatie. Voor Arjan Lock is dat parallel met het geloof: we zijn als gelovigen ook niet de eigenaar van de bijbelverhalen.

In de samenleving gaat het om verantwoordelijkheid, zorgzaamheid, delen met anderen. Belangrijk is daarbij, volgens Arjan Lock, dat mensen zich erkend voelen. Erkenning is belangrijk voor mensen om in het leven te kunnen staan: je mag zijn wie je bent.

¹ Eerder verschenen op *Het Goede Leven*, <http://www.hetgoedeleven.com/Geloven/Gelovendetail/tabid/240/IndexID/187873/Default.aspx>

Hoe zorg je dat mensen hun verantwoordelijkheid nemen? Het goede voorbeeld geven, laten zien wat je bezig houdt; het gaat om loslaten, en te vertellen wat die verhalen met óns gedaan hebben.

Dat is de kracht geweest van “The Passion”: het is niet ons verhaal, zo zegt Arjan Lock, maar we delen het met iedereen in de straat, ook met artiesten die niet per sé christen zijn, maar die wel iets met het verhaal hebben. Je geeft het verhaal aan de straat, laat het los, en dan zie je dat het iets doet met mensen.

Verantwoordelijkheid

Ook voor Annet Bertram is de ‘de samenleving’ te abstract. Waar je het volgens haar over moet hebben, is over de burgers die verantwoordelijkheid hebben voor de samenleving en in en uit die samenleving beslissingen nemen. Hoe doen we dat als burgers gezamenlijk; en waar zijn we ook de mist in gegaan? Er is wel veel weggeorganiseerd: schoolbesturen, woningcorporaties, etc. worden niet meer gerund door burgers. Maar je kunt niet terug naar het soort bestuur dat 25 jaar geleden nog gewoon was. De bevolking is anders, Europa spreekt een woordje mee.

Wat Annet Bertram in de stadswijken ziet, is dat de mensen die een deel van hun verantwoordelijkheid zijn kwijtgeraakt, die verantwoordelijkheid nu weer terug willen hebben. Ook als men dat niet expliciet vraagt, merkt ze dat er een enorm potentieel is om die verantwoordelijkheid weer op te nemen. Wat nu spannend wordt, is hoe na de these en de antithese de nieuwe synthese eruit zal zien.

“Proven technology uit de Haagse praktijk” is de titel van haar presentatie op het CSC: “We kunnen wel steeds weer nieuwe oplossingen bedenken, en met vallen en opstaan daarmee beleid maken, maar er is al zoveel beschikbaar aan inzichten en oplossingen die bewezen effectief zijn.” Op de Harvard Universiteit maakte ze kennis met daar ontwikkelde bena-

dering voor problematische jeugd. Die benadering is belangrijk geweest voor het Haagse “24-uurs programma” voor probleem jeugd dat het college nu samen met instellingen realiseert. Wat namelijk gebleken is, is dat je jeugd vooral met goede zaken moet bezig houden. In veel gezinnen gebeurt dat natuurlijkerwijs: na school wordt met de kinderen gepraat, in de weekends en vakanties gaan ze naar musea, etc. Die kinderen zullen niet zo gauw met de ziel onder de arm op straat rondlopen. Andere jeugd heeft na schooltijd alleen maar de straat en staan na de bel van vier uur meteen al op achterstand. Het onderzoek van Harvard toonde aan dat elk uur dat je investeert in het begeleiden van die jongeren winst is voor die jongeren, en voor een verbetering van hun positie.

Loslaten

Je kan dan ook volgens Annet Bertram niet zeggen dat de samenleving niet van instituties is. Iedereen speelt een rol je kan niemand uitsluiten, ook de instituties niet. Daarmee wordt het bezitterige dat in de vraag ‘Van wie is de samenleving?’ besloten kan liggen, gerelativeerd. Wij kunnen niet bezit claimen, anderen hebben ook recht op eigenaarschap.

Op een andere manier komt dat naar voren bij hoe de EO volgens Arjan Lock als organisatie functioneert. De EO is ten diepste niet gericht op het voorzien in de wensen behoeften van de eigen leden, maar is gericht op anderen, om hen het geloof te brengen. De- genen die kunnen zeggen ‘De EO is van mij’ moeten die organisatie meteen loslaten want wat zij doet is gericht op de niet-eigenaren. Die spanning, want dat is wel een spanning in de vereniging, is voor de EO inspirerend: wil de boodschap relevant blijven, dan moeten we het verhaal loslaten, want het is niet van ons; we moeten het delen met andere mensen.

Met andere woorden, wat we doen in en voor de samenleving, doen we niet voor onszelf, maar voor anderen. Loslaten en weggeven zijn belangrijke deugden voor het samenleving.

Paneldiscussie met:

Ijmert van Muilwijk, voorzitter CNV Jongeren,
Huibrecht Bos, ondernemer (namens VNO-NCW),
Greet Prins, voorzitter Raad van Bestuur van Philadelphia,
Hans Reede, directeur Prakticon, praktijkonderwijs te Doetinchem,
Jan van Betten, oprichter Nudge, duurzaam consumentenplatform,
Andries Heidema, burgemeester van Deventer

- Mvr. N.M.T. Abelskamp *CNV Vakcentrale*
 Dhr. O. Albrecht *Oikocredit Nederland*
 Dhr. M. van Alphen *Maatschappij van Welstand*
 Dhr. P.B. Ambting
 Dhr. Chr. Baggerman *RMU*
 Dhr. D. den Bakker *Besturenraad*
 Dhr. P.J. Banis *CNV Onderwijs*
 Mvr. L.A.M.T. Barbosa-biesbroeck *Nederlandse ondervereniging Katholiek Onderwijs NKO*
 Dhr. J. Batenburg *NCRV*
 Dhr. W.J. Berg *CNV Onderwijs*
 Mvr. E. Bergman *CDA Tweede Kamerfractie*
 Mvr. A. Bertram *Gemeente Den Haag*
 Dhr. C. van Beuningen *Stichting Socires*
 Mvr. G.M.M. Blokdijk *ACML Bestuur en Toezicht*
 Dhr. P.T.H. de Boer *CDA Gelderland*
 Mvr. H.C.E. Boere-Nederend
 Dhr. A.J. Boerrigter *Unie van Baptistengemeenten in Nederland*
 Dhr. JH Bos *VNO-NCW / Sinds 1883*
 Dhr. J.M. Bouterse *Stichting Exodus Utrecht*
 Dhr. J.W. van den Braak *Vno-ncw*
 Dhr. C. Bremmer *YMCA Nederland*
 Dhr. B. Broekhuizen *Moderamen Protestantse Kerk in Nederland*
 Dhr. G.J. Buijs *Vrije Universiteit*
 Mvr. F. Carriere *Texts.nu*
 Dhr. M.A.B. Caspers *VKMO - Katholiek Netwerk*
 Dhr. C.N.A.M. Claassen *Skanfonds*
 Dhr. D.J. Coehoorn *KracoConsult*
 Dhr. FJ de De Graaf *Hanzehogeschool Groningen*
 Dhr. P. de Vente *CNV*
 Dhr. W.C.M.I. van Dijk *AOB/ Int-Bonaventura*
 Dhr. J.J. van Dijk *Leerstoel Christelijke Sociaal denken (VU) / CSC betuur*
 Dhr. L. Dijkema *VNO-NCW*
 Dhr. F.G.C. Dijkstra *Dijkstra Consult*
 Dhr. G.C. Dijkstra *VVVF*
 Dhr. L. van Doorn *Adelbert Vereniging*
 Dhr. P. van Duijvenbode *Sien*
 Dhr. J.D.W. Eerbeek *Exodus Nederland*
 Dhr. T.M.W. van Eerde *Christennetwerk\gmv*
 Dhr. W. Eikelboom *Secretaris CSC*
 Dhr. J. Eikelboom *CPOB*
 Dhr. P.J.H. Fey *CNV Publieke Zaak*
 Mvr. J.C.D. Geel
 Dhr. J.J.A.M. van Gennip *Socires*
 Dhr. J.W.M. van Genugten *De levensboom*

Dhr. R. Goodijk *GITP en TiasNimbas Business School/Universiteit van Tilburg*

Dhr. R.H.J.M. Gradus *Wetenschappelijk Instituut voor het CDA*

Dhr. H.K. Griffioen

Dhr. J.F. Groen *Socires*

Dhr. R. Grotenhuis *Cordaid*

Dhr. J. Gruiters *IKV Pax Christi*

Dhr. J.W. Gunnink *Fluger Doelgericht Loopbaanadvies*

Dhr. J.M. van Haaften *VHW*

Dhr. P. Halma *IKV Pax Christi*

Dhr. J. van der Ham *NPV*

Dhr. P. Hazenbosch *CNV*

Dhr. A.P. Heidema *Gemeente Deventer*

Mvr. E. Hekstra *PCOB*

Dhr. P.G.A.M. Hemels *Hemels van der Hart*

Dhr. F.A.M. van den Heuvel *TNO/ Socires*

Mvr. J.M. Hinten *Tilburg University*

Dhr. E.M.H. Hirsch Ballin

Dhr. H.J. Hoefnagel *Adelbert*

Dhr. T. Hoekstra *Beraadgroep Samenlevingsvragen Raad van Kerken Ned.*

Mvr. E.C. Hoentjen *CDA Partijbureau*

Dhr. J. Hoogland *Vrije Universiteit - Gereformeerde Hogeschool - Stichting voor Christelijke Filosofie*

Dhr. G.F. Hooijer *Stichting Rotterdam*

Dhr. M. Hordijk *CNV Vakcentrale*

Dhr. G. Horst *CNV Ondernijis*

Dhr. W. Huizing *Reliëf, christelijke vereniging van zorgaanbieders*

Mvr. H.M.C. Hulsebosch *Skanfonds*

Dhr. M.J. van Hulst *ChristenUnie*

Dhr. N.H.M. van Jaarsveld *CDA Basisgroep Sociale Zekerheid*

Dhr. S. Jansen *HH, maria en Laurentiusparochie*

Dhr. K. Jansen *Besturenraad*

Dhr. H. Jochemsen *Prisma*

Dhr. C. de Jong *Stichting Edukans*

Dhr. A de Jong *ProjectPerfect*

Mvr. S. de Jong *Oikocredit Nederland*

Dhr. C. de Jong *Accolade Zorggroep*

Dhr. E.J. de Jong *Bisdom Roermond*

Dhr. H. de Jonge *CNV Ondernijis*

Dhr. W. de Jonge *Attendo Uitvaartzorg*

Dhr. J. Jongejan *SBI*

Dhr. H. Jongenburger *Christennetwerk|gmv*

Dhr. H.J. Kaiser *Stichting Christelijk Sociaal Congres*

Dhr. H.J.A. van de Kamp *Brabants-Zeeuwse Werkgeversvereniging (BZW)*

Dhr. W.J.V. van Katwijk *OUDERS & COO*

Mvr. A. van de Kerk-van Stek *EO Metterdaad*

Mvr. M. Kersten *CNV Internationaal*

Mvr. K.M.M.E. Keybets *CNV Vakcentrale*

Dhr. H.K. Klamer *VNO-NCW*

Dhr. L.B. Kobes *Sportservice Overijssel*

Dhr. P.M.J.J. Kohnen *VKMO - Katholiek Netwerk*

Dhr. P.H.H. van der Kolk *Christal*

Dhr. J. Kooij *Evangelische Omroep*

Dhr. A.J. Koppejan *CDA Tweede Kamerfractie*

Dhr. G.J.N. de Korte *Bisdom Groningen-Leeuwarden*

Mvr. J.C. Krijt *CNV Ondernijis*

Dhr. P.F. van Kruining *FNV*

Dhr. P.J.M. Kuijper *Cordaid*

Dhr. C. Kuiper *CNV Ondernijis*

Dhr. W. Kuiper *Besturenraad*

Dhr. W.D. van Leeuwen *Wetenschappelijk Instituut voor het CDA*

Mvr. CTA Lieshout *Reliëf*

Dhr. M.H.J. Limmen *CNV*

Dhr. G.F. van Linden *CNV Dienstenbond*

Dhr. L.A. van der Linden *Werkgroep Kerk & Werk Den Haag*

Mvr. M.C. Lips *CNV Internationaal*

Dhr. A. Lock *EO*

Dhr. J. Looijenga *PCBS De Regenboog Ossenveld*

Mvr. C. Ludikhuizen *Passage christelijk-maatschappelijke vrouwenbeweging*

Mvr. M. Luyer *MLI Intermanagement BV*

Mvr. M. Martens *Eerste Kamer*

Mvr. I.M. van de Mast-Veenendaal *Passage christelijk-maatschappelijke vrouwenbeweging*

Dhr. L.E. Meijer *CNV Ondernijis*

Dhr. J.W. Meinsma *Windesheim*

Dhr. J. Mink *Mink Advies en Mink Mazkir - CBMC International en Europartners*

Dhr. H. van der Molen *Christelijk Sociaal Jongeren Congres*

Dhr. P.J.M. Monchen *Vincentius Vereniging Nederland*

Dhr. B.W.C. Moolhuizen *Christennetwerk|gmv*

Mvr. M. Morsink *CNV Vakcentrale*

Dhr. P.C. Muis *Zorggroep Rijnmond*

Mvr. H.A.M. Nauta-van Moorsel *CDA Partijbureau*

Dhr. M.J. van der Net *Stichting Thomas More*

Dhr. J.B.M. Nijhuis *Nederlandse Kerkprovincie SRKK*

Dhr. B.F. Nitrauw *In gesprek*

Dhr. H.M. Oevermans *Christelijke Hogeschool Ede*

Dhr. A.C. Olde *CDA Hilversum*

Dhr. J.W. Oolbekkink *Youmeus - werken aan werkgeluk*

Dhr. J. van Oort *PCBO Delft e.o.*

Dhr. P.I.W. Oudenaarden *CNV Publieke Zaak*

Dhr. R. Paas *Divosa*

Mvr. G.R. Peetoom *CDA*

Mvr. A.M.J. Pelzer *FNV*

Dhr. H.T.H.M. Pieper *Waterschap Rijn en IJssel*

Dhr. A.J. Plaisier *PKN*

Dhr. P.P.A. van der Priem *SBI Training & Advies*

Dhr. J. Prij *Stichting Management Studies*

Mvr. G. Prins *Stichting Philadelphia Zorg*

Dhr. W.L.E. Quaadvlieg *Vno-ncw*

Dhr. P. Rietkerk

Dhr. R.J. Rijnbende *UnieNzw*

Dhr. M.R.J. Rog *CNV Onderwijs*

Dhr. A.N. Rook *Christennetwerk | gmv*

Dhr. R.J. Rotshuizen *CNV Dienstenbond*

Dhr. A. Rouvoet *Zorgverzekeraars Nederland*

Dhr. R. Rouw *Ministerie van OCW*

Dhr. E.A.J. Ruigrok *IKV Pax Christi*

Mvr. K.H. Russchen *Student, scriptie*

Dhr. H.C. van der Sar *Protestantse Theologische Universiteit (PTbU)*

Dhr. H.R. Schaafsma *Cgmv*

Dhr. P. Schalk *RMU*

Mvr. Y. Schram *Skanfonds*

Dhr. J.W. Schut *PCBO Delft e.o.*

Dhr. R. Seldenrijk *NPV*

Dhr. A.A. Sels *Vereniging Christelijke Kinderopvang Nederland VCKN*

Dhr. H.J. Slendebroek *EO*

Mvr. J. Slendebroek *Gereformeerde Hogeschool*

Dhr. J.T. Slok *CNV Vakmensen*

Dhr. E. Smid *Dröge & van Drimmelen*

Dhr. J. Smit *CNV Vakcentrale*

Dhr. W. Sneep *Christennetwerk | gmv*

Mvr. J.C. Van Steenderen-Broekhuis *CDA Utrechtse Heuvelrug*

Mvr. A. M. Stegenga *Reliëf, christelijke vereniging van zorgaanbieders*

Mvr. H.J. van de Streek, Hillie Van De *Stichting voor Christelijke Filosofie*

Dhr. D. Terpstra *Hogeschool Inholland*

Dhr. C.J.C. Timmer *Exodus*

Dhr. M.B. Tol *Bert Tol Bureau Arbeidsrecht*

Dhr. J.P. van den Toren *Birch Consultants*

Dhr. T. Tromp *Reliëf, christelijke vereniging van zorgaanbieders*

Dhr. C.G.W. Uyland *GIDSnetwerk*

Mvr. M.G.B. Vanderkaa *Mensen met een Missie*

Mvr. B. Verstappen *De Levensboom*

Dhr. M. Verweij *ICCO*

Dhr. C.J.G.M. de Vet *Ver. van Nederlandse Gemeenten*

Dhr. D.M. Vis *Syntens Innovatiecentrum*

Dhr. C.J. Visser *Nederlands Bijbelgenootschap*

Dhr. B. Vonk *Wartburg College*

Mvr. M.S. van de Vooren *CDA*

Mvr. C.A. Voorham *Leger des Heils*

Mvr. J. Voskamp-Leerdam *Passage, christelijk maatschappelijke vrouwenbeweging*

Mvr. A.M.TH. Vreman *CDA*

Dhr. M.J.A.M. Vrieling

Dhr. M. de Vries *Postmoderne Devotie Beweging*

Mvr. H.A.C. Weigand-Timmer *GIDSnetwerk*

Mvr. L. van der Wel

Dhr. J.C. Wessels *Evangelische Alliantie*

Mvr. J.M.J.C. Westerbeek-Huitink *Wilde Ganzen*

Dhr. J. Westert *WI ChristenUnie/LVGS*

Dhr. J.E. Wigboldus *Wigboldus Consultraining Links*

Mvr. M.L. van Wijk-van De Ven *Unie NKV / Andante*

Dhr. R. Willems *CDA lid en oude 1e kamer lid*

Dhr. H. Willigenburg *Algemene Onderwijsbond*

Dhr. R. van der Woud *CNV Vakcentrale*

Dhr. T.A.G. Zeldenrust *Stichting Present Nederland*

Mvr. L. Zijlstra *Bijzondere Zaken*

Dhr. D. Zwaneveld *Kalsbeek College*